

Праці членів Церковно-Археографічної Комісії
Апостольського Візитатора для Українців у Західній Європі

Проф. д-р Наталія Василенко-Полонська

**Теорія Ш Риму в Росії
протягом ХУІІ та ХІХ сторіч.**

М Ю Н Х Е Н 1952

Теорія Третього Риму

**Збірник праць членів Церковно-Археографічної Комісії
Апостольського Візитатора для Українців
у Західній Європі**

**під редакцією
проф. д-ра І. Мірчука**

Проф. д-р Наталія Василенко-Полонська

**Теорія III Риму в Росії
протягом XVIII та XIX стол.**

М Ю Н Х Е Н 1951

**ЦЕРКОВНО—АРХЕОГРАФІЧНА КОМІСІЯ АПОСТОЛЬСЬКОГО ВІЗИТАТОРА
для українців у західній Європі**

I.

Для того, щоб уявити еволюцію ідеї III Риму в XVIII ст., треба кинути загальний погляд на становище Москви в II половині XVII ст.

Московське царство вийшло з „Розрухи” після всіх соціальних та політичних перипетій із ще більш сяйною авреолою царської влади, ніж це було до „Розрухи”. За перших Романових царська влада набуває того блиску, тієї пишноти, які були властиві візантійським базилевсам. Характеристично, що царі з дому Романових та їх публіцисти намагалися продовжити традицію походження влади від Рюрика, і в акті обрання Михайла Романова підкреслювалося, що він був „родич” останнього царя з дому Рюрика¹⁾. Нова царська династія цілком прийняла ідею „III Риму”, і це яскраво висловлено в таких рядках Кормчої Книги, складеної за патріярха Филарета, батька та співправителя царя Михайла. Патріярхові Єремії приписано такі слова до царя Феодора з приводу утворення патріярхату в Москві: „в тобі, благочестивий государю, перебуває Дух Святий... Давній Рим загинув завдяки ересі Аполінарія, а... II Рим — Константинопіль перебуває під владою унуків агарянських... твое ж царство є III Рим, воно перевершило всі благочестієм і всі благочестиві царства об'єдналися в твое єдине і ти лише єдиний під небом іменуючися християнським царем у всьому світі і у всіх християн”²⁾.

Нова династія прийняла авреолу божественного походження царської влади, не зважаючи на виборне походження своє, так само, як візантійські базилевси не рахувалися з тим, чи були вони спадкові, чи ні. В Візантії влада імператора була тісно зв'язана з церквою. Імператор входив у ієрархічний чин як диякон; він мав визначене місце в відправі Богослужби: коли він ішов до церкви, перед ним несли хрест: він облачався в церкві й під час Малого Входу разом з патріярхом входив у вівтар Царськими Вратами, кадив до Св. Престолу; він брав участь у Великому Вході й „цілуванні любови” та причащався Св. Тайн за чином священнослужителя. Імператор виступав, як проповідник перед своїми придворними на першому тижні Великого

¹⁾ М. Покровский, История русской культуры, т. II, Госиздат, ст. 110.

²⁾ М. Зызыкинъ, Патріархъ Никонъ, его государственныя и каноническія идеи, т. II, Варшава 1934, ст. 160.

Посту, а під час процесії в Неділю Ваїй виголошував ектеній. Під час вінчання на царство патріярх виголошував імператорові: „свят”, і це повторювали всі присутні³⁾. Були, правда, випадки, коли імператори втрачали розуміння меж, які відділяли їх від представників церкви: так Лев VI сам повинчав себе з Зоєю, а Ісак Ангел вважав себе за божество⁴⁾. Були випадки, що імператори втручалися в суто релігійні, церковні питання. Приклади втручання імператора в компетенцію патріярха в Візантії були загалом винятковими явищами, і в цілому там панувала „симфонія влади”, себто розподіл між владою світською та церковною, при наявності тісного зв'язку між ними.

В XVII ст. московські царі значною мірою засвоїли традиції візантійських імператорів, але з певними змінами. Московські царі з'являлись перед підданими в пишному одязі, який нагадував саккос архиєрея, з наперсним хрестом на грудях; „шествіє” царя до церкви супроводилося урочистим дзвоном з усіх церковних дзвінниць, піддані вклонялися цареві до землі; ніхто не мав права вступити до царських палат зі зброєю; ніхто не міг під'їхати верхи до царського палацу⁵⁾.

Але в характері взаємовідносин між владою царя та патріярха в Царгороді і Москві була істотна різниця. Це була „покора”, „смирнення”, яке виявляв московський цар при кожній нагоді патріярхові. Не мав цар офіційного місця в ієрархії, не мав сана диякона, не виголошував ектеній, не кадив у вівтарі, не повчав. „Смирнення” царя виявлялося наявно під час процесії в Неділю Ваїй, коли цар вів осла, на якому їхав патріярх; у свято Радониць — у вівторок Томиного Тижня цар частував обідом патріярха та митрополитів і сам прислужував патріярхові. Під час вінчання на царство патріярх сідав поруч царя й звертався до нього з поученням⁶⁾. Цей дух „покори” не був властивий Візантії. В Москві християнська ідея стала глибшою, ніж у Візантії. Не як володар церкви, а як син її з'являвся цар⁷⁾.

Було б великою хибкою уявляти, що між царською владою і владою патріярхів співвідносини розвивалися увесь час в одному напрямі. Серед цих настроїв різко позначаються дві течії, що мали своїм джерелом ту ж таки Візантію: довгий час переважала тенденція „симфонії влад”, але від часу до часу брала гору інша, протилежна, яка відстоювала зверхність світської

³⁾ М. Зызыкинъ, *op. cit.*, т. I, Варшава 1931, ст. ст. 67, 104—111, 113, 166.

⁴⁾ М. Покровский, *op. cit.*, т. II, ст. 103.

⁵⁾ М. Покровский, *op. cit.*, т. II, ст. 105—107. — М. Зызыкинъ, *op. cit.*, т. I, ст. 190.

⁶⁾ М. Покровский, *op. cit.*, т. II, ст. 117. — М. Зызыкинъ, *op. cit.*, т. I, ст. 166.

⁷⁾ К. Леонтьевъ, *Востокъ, Россія и славянство*, сборн. статей, т. I, Москва 1885, ст. 91.

влади над усім, включаючи й церкву. Такий цезаропапізм виявлявся у Візантії в намаганнях деяких імператорів керувати церквою: як відомо, Юстиніян визнав не православною думку папи Вігилія; він сам склав ісповідання віри, яке проголосив на Вселенському Соборі⁸⁾. Вся боротьба іконокласців та іконодулів проходила з активною участю імператорів. Нарешті, надто багато було випадків, коли імператори впливали на обрання патріархів та усовували їх⁹⁾.

В Москві місцеві письменники та публіцисти часто підкреслювали божеське походження царської влади й робили з того висновок, що ця влада повинна бути необмежена і охоплювати все в державі. Так Йосиф Волоколамський звертався до царя зі словами: „Бозе бо есте, и сынове Бога Вышняго”... „Бог послав царя на свое мѣсто”. Ніхто не має права вимагати від них звіту, бо „властелем повиноватися, яко не властелем, но Богови”¹⁰⁾. А Юрій Крижанич писав цареві Олексію, що він „тримає в руці чудотворний жезл Моїсея”¹¹⁾.

Цілком природно, що за таких умов, при існуванні погляду на царя, як заступника Бога на землі й патріарха, який намагався відстоювати співвідносини світської та церковної влад у формі „симфонії”, з розгалуженням їх компетенцій, зудар між носіями цих влад був конечний, і він стався в середині XVII ст., коли за царя Олексія став патріархом Никон.

Московська держава за Олексія досягла найбільшої могутності та величі, й ніколи ще ідея „III Риму” не здавалася сучасникам такою реальною, як за цієї доби. Тимчасовий союз з Україною московські дипломати намагалися перетворити на цілковите підкорення. Війна з Польщею спокушала польською короною. Московський імперіялізм виявляв тенденції створити велетенську державу на сході Європи. Зростанню могутності Москви відповідала пишнота царського побуту, яка все більш нагадувала візантійських базилевсів. Боярське оточення царя, в якому було багато нових, не родовитих бояр (як родичі царя Стрешневи, Милославські, тощо), підтримували в молодому царі абсолютистські тенденції, переконували його в тому, що він „Богом вінчаний” цар і влада його повинна бути безмежною.

В особі Никона на патріяршому престолі з’явилася найвидатніша постать за весь час існування московського патріярхату, людина твердої вдачі, глибоко принципова, яка, високо шануючи авторитет царя, рішуче відстоювала розподіл сфер світської і духовної влади.

⁸⁾ М. Покровский, *op. cit.*, т. II, ст. 103. — В. Соловьевъ, *Россия и вселенская церковь*, М. 1911, ст. 38—45.

⁹⁾ М. Зызыкинъ, *op. cit.*, т. I, ст. 113, 166.

¹⁰⁾ М. Зызыкинъ, *op. cit.*, т. I, ст. 203. — М. Покровский, *op. cit.*, ст. 110.

¹¹⁾ М. Покровский, *op. cit.*, т. II, ст. 164.

Никон був переконаним прихильником ідеї „Москва — III Рим”. Він прагнув скерувати політику Москви на схід. На сході шукав він шляхів для піднесення православ'я. За його порадою Олексій розпочав війну з Польщею¹²⁾. І він, і Олексій мріяли оволодіти Константинополем. Павло Алепський оповідав, як в 1656 р., приймаючи грецьких купців, Олексій сказав їм, що рішив звільнити греків, чого б це не коштувало його державі, навіть пролити за це власну кров. На це відповіли бояри: „Господе, даруй згідно з бажанням твого серця”¹³⁾.

Коли в 1653 р. до Москви прибув патріарх константинопільський Атанасій Пателяр, Никон зробив на нього таке сильне враження, що він заявив, що коли Москва завоює Константинопіль, Никон повинен стати константинопільським патріархом¹⁴⁾. Ця цікава заява свідчить про те, що в середині XVII ст., як і за часів Максима Грека, не завмирили мрії про оволодіння Константинополем — „II Римом”. Але уява Никона про III Рим не відповідала уяві його сучасників: московські політики та публіцисти вважали цей факт доконаним. Никон вважав, що Москва повинна пройти довгий шлях культурного розвитку, щоб стати III Римом.

В цьому було розходження між Никоном і його противниками старообрядцями: ці, вважаючи Москву за III Рим, настоювали, що вона не потребує жадних змін. Никон хотів зробити з Москви правдиву спадкоємицю II Риму, культурний центр православного світу; він зібрав багату бібліотеку, де були книги з різних галузей знання: богослов'я, історії, фізики, географії, космографії (серед них пояснення системи Птолемея та Коперніка, якого в Росії, навіть після Петра I, вважали за богохульника). Никон заснував друкарні в Хутинському та Іверському монастирях, і виписав друкарів з Білоруси. Він заклав у Москві школу з класичними мовами, і під його впливом заснував школу боярин Ртищев¹⁵⁾. Никон визнавав перевагу української культури і спирався в справі виправлення св. книг на українських вчених, як Єпіфаній Славинецький, Арсеній Сатановський; за його часів збільшилося число українських ченців у московських монастирях; він виписував з Києва ноти, співаків; видання Никона нага-

¹²⁾ М. Зызыкинъ, *op. cit.*, т. III, ст. 223.

¹³⁾ Оболенскій, *Моск. госуд. при царѣ Алекс. Мих. и патр. Никонѣ по зап. архид. Павла Алеппск.* Київ 1876, ст. 91.

¹⁴⁾ М. Зызыкинъ, *op. cit.*, т. III, ст. 182. Н. Каптеревъ, *Пріѣздъ конст. патріарха Аѳанасія въ Москву.*

¹⁵⁾ И. Шляпкинъ, *Св. Димитрій Ростовскій и его время. Записки Ист.-Фил. Фак. С.-Петербур. Универс.*, т. XXIV, СПб 1891, ст. 64. — М. Зызыкинъ, *op. cit.*, т. III, Варшава 1939, ст. 204—209. Ставлення Никона до України виявилось між іншим у відмовленні, на бажання царя, поставити в 1657 р. митрополита київського. Никон вважав, що не може цього зробити без згоди конст. патріарха. (М. Зызыкинъ, *op. cit.*, т. III, ст. 13, 56, 139—142.) А. М. Amann, *Storia della chiesa russa*. Torino 1948, стор. 245—248.

дували виглядом київські¹⁶⁾). Характеристично, що Никон, не зважаючи на те, що ідея III Риму по суті ворожа I Риму, не поділяв цієї ворожості й ставився прихильно до папського престолу¹⁷⁾). Навіть зовнішнім виглядом він наближався до кардиналів: носив митру форми тіяри, черевики з хрестами, капелюх типу кардинальських, жезл із зміями — „кадуцей”. Під час суду сказав, що має апелювати до папи¹⁸⁾).

Ставлення Никона до царської влади дуже цікаве: він надав їй релігійної бази; він перший на підставі перевірки книг виявив візантійську традицію причащення царя за чином священників, і Федір Олексійович перший так причащався Св. Тайн під час коронування. Але Никон рішуче протестував проти поширення царської влади на церкву. На Соборі 1654 р. він проголосив, що повинна бути „богомудра двоїця” — цар та патріарх¹⁹⁾).

Представником протилежних поглядів був грек Паїсій Лігарід, запрошений Никоном для виправлення священних книг. Людина з блискучою освітою, талановита, але без принципів і твердих переконань²⁰⁾), він здобув великий вплив на царя Олексія й приєднався до партії бояр, яка настоювала на зверхності царської влади над патріяршою. Лігарід став головним мотором конфлікту між царем і патріярхом. Він запевняв царя, що той має право сам скликати собори, судити духовенство, відбирати церковне майно, призначати єпископів. „Ти — воістину архиерей і цар” писав він цареві; єдине, що відрізняє владу царя від патріярха, це те, що він не може відпускати гріхи та благословляти²¹⁾). Теорія цезаропапізму, перенесена Лігарідом на московський ґрунт, дістала фактичну перемогу під час суду над Никоном і позбавлення його сану в 1666 р., але ідеологічно перемога була за Никоном: собор руських архиерей в 1667 р. — коли він був на засланні — виніс рішення: цар має першество в світських питаннях, а патріярх — у церковних. Ідея „богомудрої двоїці”, якій Никон офірував життя, перемогла²²⁾). Але перемога

¹⁶⁾ И. Шляпкинъ, *op. cit.*, ст. 101, 142, 231. — С. Платоновъ, Москва и Западъ, Берлинъ, 1926, ст. 139—142.

¹⁷⁾ М. Зызыкинъ, *op. cit.*, т. III, ст. 163—164.

¹⁸⁾ И. Шляпкинъ, *op. cit.*, ст. 64. — М. Зызыкинъ, *op. cit.*, т. II, ст. 163.

¹⁹⁾ М. Зызыкинъ, *op. cit.*, т. I, ст. 13, 11, т. II, ст. 311.

²⁰⁾ М. Покровский, *op. cit.*, т. II, ст. 118. — М. Зызыкинъ, *op. cit.*, т. I, ст. 207—230. А. М. Amann, *op. cit.* стор. 246—247.

²¹⁾ М. Зызыкинъ, *op. cit.*, т. I, ст. 218, 220, 222.

²²⁾ Суд над Никоном викликав глибоке обурення присутніх. Так Лазар Баранович, що був на суді, писав: „видовище було неймовірне для очей та жахливе для слуху”; „Я страждав і нидів від ударів, почував жак і занепа на душі, коли згасло велике світло”. Гетьман Брюховецький писав у грамоті 1668 р., що „бояр безбожна катівська злість вплинула (на царя), щоб привласнити собі у вічну кормигу... найвищого пастиря свого св. Отця Патріярха” (М. Зызыкинъ, *op. cit.*, т. III, ст. 180). — Повне узнання правети Никона було дано в грамоті патріярхів Сходу р. 1681, в якій його поновлялося в сані патріярха і іменувалося: „Непохитним

залишалася теоретичною, бо не було особи, яка б мала силу переставити її в життя, і цар залишився єдиним носієм влади²³).

Недовге царювання Федора було практичним втіленням ідей Никона. Москва робилася значним культурним осередком, завдяки праці видатних українських вчених та мистців, справжньою столицею Східної Європи²⁴). Цікавий проєкт, який подав В. Татіщев, приписавши його Симеонові Полоцькому, про утворення в Московській державі 4 патріархатів, з папою Никоном на чолі. За цим проєктом III Рим мав дістати свого папу²⁵).

Рівнобіжно з ідеєю походження влади монарха від волі Бога пробивається й інша: походження влади від волі народу; вперше на московському ґрунті висловив її Симеон Полоцький („Вертоград многоцвітний”); метою монарха він вважає дбати за загальне благо підданих. Цю ідею висловив у наказі про скасування „местничества” цар Федір: він писав, що дістав скіпетр від руки Бога, щоб взяти на себе турботи про загальне добро; тому, вважаючи „местничество” шкідливим для добра держави, він касує його²⁶). Так ще в XVII ст. ідея релігійного походження держави почала переживати еволюцію й секуляризуватися, але зазнала остаточної поразки за Петра I.

II.

Російська імперія принесла руйнацію традицій Московського царства, його ідеалів та звичаїв. Проте ідея III Риму, перенесена на петербурзький ґрунт, зберегла свою суть, хоч і пережила велику еволюцію.

В зовнішній політиці Петро I на початку нібито наслідував традиції III Риму: в листі до патріярха Адріана з Голандії він писав, що прагне звільнення слов'ян з-під турецької влади²⁷), а Озівські походи свідчили про наступ на Туреччину. Але з 1699 р. увага Петра I скеровується на Захід. Внаслідок переможної війни з Швецією створюється могутня Російська імперія

адамантом благочестя, Вожеських і священних канонів найдосвідченішим охоронцем” (М. Зызыкинъ, *op. cit.*, т. III, ст. 183). Але вона вже не залишилася його живим.

²³) М. Зызыкинъ, *op. cit.*, т. I, ст. 224. — В. Соловьевъ, *op. cit.*, ст. 103—105.

²⁴) A. Lappo-Danilevskij: *L'idée de l'état et son evolution en Russie. Essay on legal History*, ed. by P. Vinogradoff. Oxford 1913, ст. 360, И. Шляпкинъ, *op. cit.*, ст. 50, 234—237.

²⁵) М. Зызыкинъ, *op. cit.*, т. III, ст. 164.

²⁶) A. Lappo-Danilevskij, *op. cit.*, ст. 361—364. „Местничеством” називали звичай у Москві рахуватися з приналежністю до певної боярської родини, який не дозволяв призначати на вищу посаду людину нижчого походження.

²⁷) М. Зызыкинъ, *op. cit.*, т. III, ст. 222.

під абсолютною владою монарха. Почалися реформи, які мали перетворити Московське царство на західно-європейську державу. Петро I, людина щедро обдарована природою, але не вихована, без ґрунтовної освіти, з натурою східного деспота, нищив усе, що нагадувало московські традиції. Він не цікавився наукою українських та грецьких вчених, яка ширилася в Москві в XVII ст., їх ораціями та віршами. Захисники „останньої Руси”, себто фікції національної переваги й „богоізбраности” Москви, вважалися ним за шкідливий опозиційний елемент і жили під загрозою репресій²⁸⁾.

Найглибша еволюція відбулася в сфері внутрішнього розуміння характеру царської влади й її взаємин із церквою. Головною ознакою розуміння царської влади XVI—XVII ст. було божественне походження її, що надавало владі церковного характеру²⁹⁾. За Петра I відбувається „розцерковлення” влади. В цьому відношенні велику послугу йому зробив Теофан Прокопович; українець з походження, він по закінченні Київської Академії студіював філософію в Римі, перейшов на католицтво, але потім повернувся до православ'я й став рішучим ворогом католицизму. Видатний професор Київської Академії, він перейшов до Петербурга і став ідеологом реформ Петра. В „Правді волі монаршої” Т. Прокопович, широко використовуючи теорію Гоббса („Левіатан”) про повноту влади монарха, пише, що влада монарха походить не лише від Бога, а також від волі народу. Але, монарх відповідає за свої вчинки тільки перед Богом. Винятком лише є, якщо він добровільно дав згоду на обмеження його влади народом. Російський монарх ніколи не був обмежений, він є абсолютний монарх, і жадна людська воля не може обмежити його влади. Так „Правда волі монаршої” виправдувала абсолютизм і деспотизм монарха³⁰⁾. В „Правді волі монаршої”, писав Чистович, треба шукати джерело всіх непорядків XVIII ст. і незаконних захоплень престолу³¹⁾. В іншому творі, в „Розыску историческому”, Теофан Прокопович виводив царську владу від римських „понтіфекс-максимус”, спираючись на твори Овідія, Ціцерона, Тацита, Тита Лівія, Плутарха. Монарх може робити все, ніщо не має права обмежувати його влади, і все в державі повинне коритися йому. Ні закони церкви, ані моралі не існують для нього.

Прямим висновком із такого розуміння влади монарха було підкорення церкви владі царя. Не „богомудра двоїця” Никона, а теорія Паїсія Лігаріда запанувала в державі Петра I.

²⁸⁾ С. Платоновъ, *op. cit.*, ст. 154.

²⁹⁾ А. Ларро-Danilewskij, *op. cit.*, ст. 356.

³⁰⁾ А. Ларро-Danilewskij, *op. cit.*, ст. 374. — Е. Вінтер, Візантія та Рим в боротьбі за Україну, Прага 1944, ст. 111. — М. Зызыкинъ, *op. cit.*, т. III, ст. 236—237.

³¹⁾ Чистовичъ, Теофанъ Прокоповичъ и его время, СПб. 1868, ст. 120.

Примара Никона завжди стояла перед очима Петра, і він ще в 1694 р. починає боротьбу з нею: так він припинив урочисті процесії в Неділю Ваїй, коли цар виявляв свою покору перед патріярхом. Того ж року він організує огидну пародію на патріярхат і папство разом: „всешутейший” і „всепьянейший” „собор” з „патріярхом пресбурзьким, язуським і цілого Кукуя” на чолі. При „патріярхові”, якого називали також „князем-папою”, був „конклав кардиналів”, „єпископів”, „архимандритів”, прізвища яких, як казав В. Ключевський, переходили всі межі цензурности. Ці звання носили видатні сановники держави, а сам Петро мав сан диякона³²). Не ясно — випадково, чи свідомо, як пародію на сан візантійського імператора взято Петром якраз сан диякона?

Петро I обмежує права церкви: після смерти патріярха Адріана вже не було обрано наступника йому, а р. 1701 Петро призначив „місцєблжителя” патріяршого престолу, українця, митрополита рязанського Стефана Яворського. Не зважаючи на обмеження в правах на користь „монастирського приказу” з цивільних урядовців, Стефан Яворський намагався відстоювати права церкви і не боявся виступати з обвинуваченнями проти Петра³³). Це був перехідний період, який тривав до 1721 р., коли патріяршество остаточно скасовано і засновано Святіший Синод. В цьому позбавленні церкви її прав і підкоренні світській владі велику допомогу Петрові подавав Теофан Прокопович: в „Розыску историческому” він доводив, що цар може робити все, як архиерей, не може тільки відправляти Служби Божої³⁴); тут він повторював майже дослівно те, що казав Паїсій Лігарід. Він ішов далі: в „Хрестової о блаженствах заповеди толкованим” в 1722 р. Т. Прокопович виступав проти почитання ікон, мощів („ідолослуження є, коли хто честь Божу воздає образам” — пише він³⁵). В „Духовному регламенті” Петро I дав нову систему управління церквою, цілком світську.

Не зважаючи на те, що Синод мав замінити особу патріярха і складався з представників духовенства, по суті це була така ж „колегія”, як і всі інші, і фактична влада належала цивільному урядовцеві — обер-прокуророві Свят. Синоду, якого призначав імператор. Синод керував цілою церквою, як звичайний орган правительства, і вважав це „за велику честь”, дану царем. Так починаючи з Петра I, церква змінила свій характер: раніш вона

³²) М. Зызыкинъ, *op. cit.*, т. III, ст. ст. 221, 222, 285. В Московській Оруж. Палаті зберігалася „євангелія” всеп'янішого собору: велика скриня форми та розміру нап্রেстольних Євангелій з пляшками вина; на дошці — пародія на Тайну Вечерю — п'яні члени „собору”.

³³) В. Ключевскій, *Курс російської історії*, т. IV, ст. 146. — М. Зызыкинъ, *op. cit.*, т. III, ст. ст. 227, 233—236.

³⁴) М. Зызыкинъ, *op. cit.*, т. III, ст. ст. 224—226.

³⁵) М. Зызыкинъ, *op. cit.*, т. III, ст. 281.

вважалася окремою установою і духовенство було найвищим станом. Тепер церква, як один з органів управління підкорялася царському урядовцеві. Духовний регламент трактував духовенство як відстале. Воно перетворилось на державних урядовців, і в „Табелі о рангах” для нього зазначено певні місця, відповідні до цивільних та військових урядовців³⁶⁾. За однією реформою йшла інша: в 1722 р. Петро I вже сам реформував монастирі — тоді як раніш вони стояли поза державою і служили ідеалам аскетизму, Петро I перетворив їх на суворо дисципліновані організації, які служили потребам держави: вихованню дітей, утриманню інвалідів, калік³⁷⁾. Дуже показова думка Петра I з приводу Візантії: візантійські імператори „покинувши своє звання”, „ханжить” почали і підпали під вплив „плутов” (шахраїв); ці шахраї набудували монастирів від Чорного моря до Царгорода, на каналі в 30 верст до 300 монастирів; „тому не було й військової сили”³⁸⁾. Важко красномовніше показати, як далеко відійшов Петро в своєму „розцерковленні” від ідеалів царської влади XVII ст., коли царі виявляли свою „покору” перед патріярхами і перед смертю приймали чернечий сан.

Церковна реформа Петра I мала колосальне значення: вона твердо встановила в державі цезаропапизм і остаточно „розцерковила” царську владу. Самий процес секуляризації царської влади поглибився: завдяки покірній згоді представників церкви, насамперед Теофана Прокоповича, цар перетворився фактично на духовного голову церкви, а піклування царя християнами — на владу над самою церквою, і він став найбільшим проводирем російського православного християнства³⁹⁾. Протягом двох століть над російською церквою тяжила петровська реформа, і духовний регламент придушував церкву, позбавляючи її живої душі й перетворюючи на слухняне знаряддя царської політики. Цікаву думку висловив з приводу цієї реформи Е. Вінтер: підкреслюючи принципову розбіжність поміж двома видатними діячами церкви часів Петра I — Стефаном Яворським, прихильником до зближення з Римом, і Теофаном Прокоповичем, який захоплювався протестантською філософією Х. Вольфа, він пише: „самосвідому візантійську традицію Прокопович носив у собі в високій мірі. Прилучення протестантизму до православія було б рішучою перемогою Візантії над Римом”⁴⁰⁾. Цього не сталося, але православна церква багато втратила від наближення до протестантського розуміння взаємин між церквою і державою.

³⁶⁾ В. Соловьевъ, *Россия и вселенская церковь*, М. 1911, ст. 127—132.

³⁷⁾ М. Зызыкинъ, *op. cit.*, т. III, ст. 252—255.

³⁸⁾ Г. Плеханов, *История общественной мысли в России*, II Госиздат, Москва-Ленинград, 1925, ст. 28.

³⁹⁾ Wilhelm von Tiling: *Russisches Zarentum und Deutsches Kaisertum*, Kassel 1905, стр. 12; A. M. Ammann, *op. cit.*, стр. 319—335.

⁴⁰⁾ Е. Вінтер, *op. cit.*, ст. 113.

Треба додати, що секуляризація церковної влади не позбавила її зовнішніх виявів зв'язку з церквою: залишилося в повній формі коронування, повторне миропомазання, причащення Св. Тайн за обрядом священників, спеціальний одяг підчас коронування з наперсним хрестом. Після Петра I царі самі брали скипетр та корону на знак того, що влада їх самодержавна⁴¹). В наказі Петра згадувалось походження влади від Бога: „Ми на підставі дарованої нам Всевишнім влади”, або: „В землях, які Всевишній нашому правлінню підкорив”⁴²), тощо.

Характеристично, що Петро I заснував орден св. Апостола Андрія Первозваного, як вищу нагороду службовців і вищий символ державности. Підкреслення культу Апостола Андрія має глибоке значення: в боротьбі проти I Риму з його культом Апостола Петра Візантія, II Рим, висунула культ Апостола Андрія, як Первозваного Апостола. Цей культ, разом з традицією Візантійської зверхности прийняла Україна-Русь в кінці XI ст.; Петро I поновив цю традицію і „I Римові” з Апостолом Петром протиставив „III Рим” з Апостолом Андрієм⁴³).

III.

Ідея III Риму досягла надзвичайного піднесення за Катерини II. Ніколи за часів Російської імперії не віддавалось так багато уваги реалізації цієї проблеми, і ніколи політика держави не була так спрямована на оволодіння Близьким Сходом, як за останньої чверти XVIII ст. Імперіалістичні плани Катерини II та її найближчих співробітників поєднувалися з містичними мріями III Риму. Вони виявилися в грандіозному „грецькому” проєкті оволодіння Чорним морем, протоками, Константинополем і поновлення Візантійської імперії.

Російсько-турецька війна 1769—1774 років закінчилася блискучою перемогою Росії. Російська фльота громила турецьку. Багато греків підняло повстання проти турок, і Катерина II обіцяла їм свою опіку: на берегах Озівського моря було оселено цих повстанців і організовано з них окреме „Альбанське військо”. В наслідок війни величезна територія від Озівського моря до Бога була приєднана до Російської імперії, й вона оволоділа берегом Чорного моря. В 1783 р. впало Кримське ханство. Протягом 20 років „грецький проєкт” і проблема новоприєднаних земель стали головною метою російського уряду. „Грецький проєкт” тісно зв'язаний з діяльністю князя Г. О. Потьомкіна-Таврічеського, який був головним надхненником Катерини II

⁴¹) В. Зеньковскій, Русскіе мыслители и Европа. — М. Зызыкинъ, *op. cit.*, т. III, ст. 266, 290.

⁴²) Г. Плеханов, *op. cit.*, т. II, ст. 27, 180.

⁴³) Henri Maysset: Le problème russe. Le Monde Slave 1924, t. XI, стор. 77; С. Томашівський: Історія церкви на Україні. Філадельфія, ст. 15—17.

в цьому питанні й її намісником у Південній Україні, яка дістала офіційну назву „Новоросії”.

Безлюдні степи Південної України швидко залюднювалися, і в них будувалися міста, які носили грецькі назви: Нікопіль, Ольвіопіль, Херсон, Маріупіль; в Криму, переіменованому на Тавріді — Симферопіль, Севастопіль тощо. В мріях „пишного князя Тавриди”, сюди, на південь, переносився осередок імперії, і „Катеринослав” мав суперничати з „градом Петра”. Перший в Україні університет, консерваторія, академія мистецтв, крамниці у вигляді „пропілеїв”, розкішний собор Преображення, на знак „преображення” країни, мали прикрашати це місто. Року 1787 Катерина II з блискучим почтом з представників могутніх європейських держав подорожувала по Південній Україні та Криму й проїхала тріумфальною брамою в Херсоні з написом: „Шлях на Царгород”⁴⁴).

Звичайно, тепер, коли від грандіозних плянів Потьомкіна не залишилось нічого, коли сама назва „Катеринослав” збереглася лише в історичних монографіях, ці пляни можна вважати „хімерними”⁴⁵), але тоді, за життя Потьомкіна, вони були цілком реальні. Під час подорожі 1787 р. Катерина мала серйозну розмову з цісарем Йосифом II з приводу поділу впливу в Європі: Австрії залишалася Італія з Римом, а Константинопіль — Росії! „Грандіозний східній проект, такий дорогий для Потьомкіна, вже оформлявся: в своїй уяві він уже бачив російський прапор над Босфором, а Капітолій прекраснотушно віддавався Габсбургам. Всі ці мрії не вийшли ніколи зі сфери ідей, але практичні наслідки їх не затрималися: з цього часу Росія віддаляється від Пруссії і зближується з Австрією, починається нова політика в Європі”, — так характеризував цей політичний момент П. Пірлінг⁴⁶). Символічною ознакою віри Катерини II в „грецький проект” було найменування другого унука її Константином, іменем славетних візантійських цісарів; у своїх плянах вона уявляла його візантійським імператором.

Так у „грецькому проекті” наприкінці XVIII ст. відродилися ідеї, якими жив колись „улюблений філософ” вел. князя Василя III, Максим Грек, що мріяв про хрестовий похід Москви для поновлення Візантійської імперії⁴⁷). А до того часу в Російській імперії охоче приймали греків, і високі духовні пости посідали знов єпископи і митрополити-греки.

Грецький проект у значній мірі сприяв грецькому відродженню, панеллінізмові кінця XVIII ст., яке збуджувало прагнення

⁴⁴) Н. Полонська, Заселення Південної України. Укр. Морськ. Інст., ч. 64, Женева 1947, ст. 34—46.

⁴⁵) В. Домонтович, Без ґрунту. Мюнхен 1948, ст. 52.

⁴⁶) P. Pierling *La Russie et la Saint Siège. Etudes diplomatiques*. Paris 1912, t. V, стор. 115.

⁴⁷) Elie Denissoff: *Maxime le Grec et l'occident. Contribution de l'histoire de la pensée religieuse et philosophiques*. Paris-Louvain 1943, стор. 369.

греків звільнитися від турецької влади й яке виявилось в „геретях”⁴⁸⁾).

Російсько-турецька війна 1787—1791 р.р. віддала Російській імперії решту північного берега Чорного моря й зробила її наймогутнішою державою Європи. Проте, смерть кн. Г. Потьомкіна-Таврічеського 1791 р. поклала край пишним плянам розбудови Південної України й позбавила „грецький проект” надхненного прихильника, а французька революція відтягла увагу Катерини II на захід.

Катерина II вихована в протестантизмі й захоплена раціоналізмом, мало уваги приділяла церковним питанням взагалі й співвідношенням між світською владою та церквою зокрема. З усього її ближчого оточення церковними питаннями цікавився лише Потьомкін, який сприятливо ставився до єзуїтів, протегував католицькому митрополитові Богушеві Сестренцевічеві⁴⁹⁾). Його захоплювала ідея створення могутньої абсолютної влади монарха, і теорія Лігаріда про підкорення церкви державі знаходила у нього, як і у Катерини II, більше симпатії, ніж „богомудра двоїця” Никона. Цікавий факт передав в своїх „Спогадах” товариш оберпрокурора Св. Синоду, кн. М. Жевахов: в річниці „восществия” на престол, 28 червня, Катерина наказала читати за літургією послання ап. Павла до римлян, яке починалося словами: „Поручаю вам Фиву, сестру нашу, дияконісу церкви Кенхрейської”⁵⁰⁾). Тут безперечно треба бачити зв'язок з візантійською традицією, за якою імператор мав сан диякона. Катерина II свідомо йшла за прикладом Петра I та Теофана Прокоповича і в галузі церкви закінчила те, що розпочав Петро I. Ідучи за ним, вона узурпувала права церкви в питанні церковних маєтків.

Ще за правління Єлисавети, в 1758 р., було зроблено першу спробу секуляризації церковних маєтностей; проти цього виступив митрополит ростовський Арсеній Мацієвич, українець з походження. Синод висловив йому догану за „продерзості”, але секуляризація затрималася. Катерина II була спочатку обережна: вона навіть скасувала в 1762 р. наказ Петра III про встановлення Колегії Економії для завідування церковними маєтностями, але згодом, зрозумівши покірність духовенства, оголосила 1786 р. закон про конфіскацію церковних маєтностей. З протестом проти нього знову виступив один Арсеній Мацієвич. Синод не тільки не підтримав його, а знайшов в його „доношенні” образу для Катерини II і передав справу Катерині. Цим вища церковна установа імперії визнала за монархом право бути суддею в церковних питаннях. Катерина пішла далі: вона знайшла в „доно-

⁴⁸⁾ В. Верюжский, Происхождение греко-болгарского церковного вопроса и болгарской схизмы. Журн. москов. патриархии, 1948, ст. 11.

⁴⁹⁾ P. Pierling, op. cit., т. V, ст. 130, 136, 140, 4—6.

⁵⁰⁾ Воспоминания товарища оберпрокурора св. Синода, кн. Н. Д. Жевахова, т. I, Мюнхень, 1923, ст. 244.

шеніи” митрополита „превратныя и возмутительныя истолкованія многихъ словъ Св. Писанія и книгъ святыхъ” (чого, до речі, не помітив Синод) і передала справу на суд Синоду. Природно, що після такого авторитетного розгляду писань Арсенія Мацієвича Синод цілком погодився з Катериною II і засудив його: його позбавлено сану митрополита, заслано в далекий монастир і заборонено писати⁵¹⁾. На стіні його монастирської келії була прибита таблиця з написом: „брехун”. Так в кінці XVIII ст. „ліберальна” імператриця, кореспондентка енциклопедистів, придушила вияв вільної думки й жорстко покарала того, хто мав мужність висловити їй. А. Мацієвич написав вуглем на стіні келії: „Дякую вам за те, що ви мене мучили”⁵²⁾.

Цікаво, що Катерина II цілком повірила в своє право керувати церквою. Вона звернулася до Синоду з таким повченням: як може духовенство, яке проповідує презирство до земного багатства й наслідує апостолів, володіти маєтностями, які роблять його рівним з царями? Як не розуміє воно, що ці маєтності „пограбовані” у держави? Якщо воно дійсно „вірнопіддане”, воно повинне з охотою повернути все державі. А тоді, коли воно позбавиться господарських турбот, воно зможе цілком віддатися проповіданню Слова Божого”⁵³⁾.

Синод покійно вислухав цю нотацію.

IV.

На межі XVIII та XIX ст.ст. ідея III Риму виявилася з містичного боку в діяльності містика та фантаста Павла І. Відраза до політики Катерини II та її співробітників від самого початку наставила його негативно щодо її „грецького проекту”, і Південна Україна втратила своє значне місце у внутрішній політиці. Поширення кріпацтва на Південну Україну в 1796 р. припинило казкове зростання її населення, і навіть місто, що мало завданням стати „славою Катерини”, змінило свою назву на Новоросійськ.

⁵¹⁾ Там же, *op. cit.*, т. II, ст. 275.

⁵²⁾ Е. Вінтер, *op. cit.*, ст. 116.

⁵³⁾ Г. Плеханов, *op. cit.*, т. II, ст. 278. Цікаво, що думка про „богомудру двоїцю” не зникла, вона від часу до часу прокидалася в різній формі. В „Камилловыхъ сновидѣніяхъ” дрібного урядовця Сенату, поручика Ф. Кречетова знаходимо таку „філософію історії”: народ, незадоволений з суду Сенату, рішає:

„... да изберемъ монарха,
И къ оному еще на помощь патріарха,
Которые б для насъ имѣли правый судъ.
И пусть они на то намъ дѣло присягнутъ:
Чтобъ быть монархамъ — всѣмъ намъ милыми отцами,
А патріархамъ — какъ добрымъ пастырямъ надъ кроткими овцами”.

(Г. Плехановъ. *op. cit.*, т. II, ст. 236.)

Насамперед Павло звернув увагу на те, що ігнорувала Катерина: на церковний характер царської влади. Він був одягнений під час коронування в далматик з пурпурового оксамиту, гаптований перлами, подібно до візантійських імператорів, під царською мантиєю. Він причащався Св.Таїн біля царського престолу, і сам поклав корону на себе і на свою дружину Марію Федорівну. При цьому було прочитано грамоту, в якій він — вперше в історії Росії — називав себе „главою церкви”: перед тим всі царі називали себе „оборонцями віри”. Павло оголосив у наказі, що всі піддані, як світські, так і духовні всіх ісповідань повинні коритися йому⁵⁴).

Павло хотів перевершити візантійських імператорів і заявив Синодові, що хоче, як голова церкви, служити літургію, правда, не в Петербурзі, а в Казані, й сповідати членів своєї родини та міністрів. Після повчання Катерини II Синод був готовий на все і не виявив жадного здивовання, але знайшов формальний привід, який робив це неможливим: Павло був одружений другим шлюбом, а за законами православної церкви, ієрей має бути одруженим лише один раз. Цар примушений був відмовитися⁵⁵).

Павло зміцнив світський характер Синоду. Духовенство дістало нагороди як світські урядовці — ордени, стрічки (які носило не через рам'я, а на шийі, з наперсним хрестом). Дійшло до того, що цар дав архієпископові Іринею „генерал-ад'ютантські аксельбанти, щоб носити їх на рясі”, себто суто військову відзнаку⁵⁶).

Несподіваним в ідеології Павла, як голови православної церкви, є його захоплення католицизмом. В 1780 р. під час подорожі за кордон цесаревича з дружиною Марією Федорівною вони відвідали папу й були зачаровані Пієм VI. Це був перший випадок, що спадкоємець російського престолу відвідав папу⁵⁷). Коли, після перемоги над коаліцією європейських держав, Наполеон завоював Папську область і впав „І Рим”, Павло у 1798 р. запропонував папі переїхати до Росії. Він розсилав кур'єрів до Відня, Мадриду, Неаполя, закликаючи католицьких монархів встати на захист прав папи⁵⁸). Коли було обрано Пія VII, Павло посилює свої домагання, щоб папа переїхав до Росії. В січні 1800 р. Сестренцевіч писав Маротті, що Павло сказав йому: „я прийму його (Пія VII) як мого рідного батька, і всі мої сили будуть спрямовані на його захист”. За кілька днів він знов

⁵⁴) P. Pierling, op. cit., т. V, ст. 210—214, 225.

⁵⁵) М. Довнар-Запольскій, Обзоръ новой русской истории, Київ, вид. II, ст. 19—20.

⁵⁶) В. Соловьевъ, op. cit., ст. 127—128 (Аксельбанты — це срібні або, в даному випадку, золоті шнури, що їх носили ад'ютанти на одному рамені).

⁵⁷) P. Pierling, op. cit., т. V, ст. 185—187.

⁵⁸) P. Pierling, op. cit., т. V, ст. 259, 268, 315, 316.

писав: „Імператор... пропонує азиль папі в своїй державі, де він буде в повній безпеці”. До цього можна додати, що наприкінці 1799 р. Павло сказав під час розмови з патером Губером: „В серці моєму я католик”.

Ці події надзвичайно важливі; мав рацію о. Пірлінг, коли висловлював припущення, що не лише особисте захоплення папою керувало Павлом, коли він пропонував азиль у Росії, „чи не було це щось більше: може в голові найхімернішого з монархів XVIII ст. зливалося в одне — ідея пошани перед Св. Отцем і ідея III Риму, бо I Рим впав, упав і II Рим, а „III Рим” стоятиме вічно”. Чи не думав він об’єднати в грандіозному комплексі могутність східньої імперії зі святістю Вічного Міста? Владу царя — з тим, що робило I Рим великим і єдиним — престолом апостола Петра?”⁵⁹⁾

В зв’язку з захопленням Павла католицизмом набуває інтересу його ставлення до Мальтійського ордену. Важко збагнути, як взагалі в православній країні міг існувати католицький чернечо-лицарський орден; ще важче уявити собі, як міг Павло I, голова православної церкви, зробитися протектором католицького ордену. В січні 1797 р. було дано Мальтійському ордену великі права і пенсію в 300.000 фльоринів (рахуючи 1 фльорин — 25 коп.). В Росії засноване було велике пріорство з графом Джуліо Літта-Вісконті-Арес на чолі та 10 командорами. Імператриця Марія Федорівна, великі князі Олександр та Константин, багато вищих сановників, як кн. Безбородько, Куракін та інші, дістали великі мальтійські хрести. Оповідаючи про це, о. Пірлінг ставить питання: яка могла бути причина такої незрозумілої політики: чи мріяв Павло про хрестовий похід проти Франції, чи хотів поширити владу на Середземне море? Але залишає ці питання без відповіді⁶⁰⁾. Тим часом Мальта була взята, великий магістр ордену усунений, і в 1798 р. лицарі великого пріорства обрали Павла I, „імператора і автократа всієї Росії”, великим магістром ордену св. Іоана Єрусалимського, передавши йому корону та інсигнії⁶¹⁾. Так, Павло I, монарх православної держави, одружений, став великим магістром чернецького і військового ордену і переходив під юрисдикцію папи римського. Але Павло I не почував тут нічого неприродного і мріяв про об’єднання всіх держав біля цього ордену⁶²⁾. В таку несподівану форму перетворилася ідея III Риму.

⁵⁹⁾ P. Pierling, op. cit., т. V, ст. 259.

⁶⁰⁾ P. Pierling, op. cit., т. V, ст. 197, 201.

⁶¹⁾ P. Pierling, op. cit., т. V, ст. 264—265. A. M. Ammann, op. cit., ст. 394—402.

⁶²⁾ М. Довнар-Запольскій, op. cit., ст. 45.

V.

Ідея III Риму набула нових форм за Олександра I. Під час побачення його з Наполеоном в Тільзіті в 1807 р. імператори поділили поміж собою владу над Європою: Наполеон мав дістати Захід, Олександр — Схід, Туреччину, Балкани. Обидва імператори вели довгі переговори про похід спільними силами до Індії. Олександр пропонував Наполеонові Сирію, Левант, Смірну, Салоніки, але твердо стояв на своїх правах на Босфор та Дарданелли. „Ключ від Чорного моря і ключ від Мармурового моря — це занадто для однієї двері,” — запевняв французький дипломат Коленкур графа Розумовського. В Ерфурті Олександр I добився від Наполеона згоди на приєднання до Росії Молдавії та Валахії: Росія стала твердо на Дунаї, але Олександр був розчарований: він сподівався, що буде вирішене питання про розбір Туреччини, і вже бачив у своїх руках Константинопіль⁶³⁾.

Війні з Наполеоном 1812 р. Олександр надав характер „священної війни”. „Ціле пекло кинулось на нас” — писав він, і перемози над Наполеоном надавали в Росії містичного характеру. Перемога над Наполеоном під Ляйпцігом та тріумфальний похід Олександра до Парижу створили для нього надзвичайне становище. Олександр I мріяв про піднесення християнства в Європі для боротьби з революцією, і за його думкою повстав Священний Союз монархів Європи, який мав реалізувати ухвали Віденського Конгресу. Всі народи Європи мали об'єднатися в одній християнській нації в дусі справедливості та християнської любови. Провідниками Священного Союзу були протестантська Пруссія, католицька Австрія та православна Росія⁶⁴⁾. Але незабаром виявилось, що Священний Союз був дуже далекий від первісної ідеї Олександра й перетворився на „жандарма Європи”, як називали його: охороняючи легітимних монархів, він вів боротьбу з будь-якими прагненнями народів до волі.

Для Росії Союз приніс лише шкоду: Австрія, втративши своє становище серед німецьких народів, почала об'єднувати слов'янські, і стала міцним конкурентом Росії в слов'янському питанні⁶⁵⁾. Ще більше втратила Росія в очах греків. Як вже згадано вище, грецький проект Катерини II мав великий вплив на збудження визвольного руху проти Туреччини. Постають „гетерії” — таємні організації, між іншими в 1815 р. створена була „гетерія” в Одесі. В 1821 р. почалося збройне повстання греків, але сили їх були невеликі, і турки перебили греків у Царгороді, патріярха повісили, на острові Хіос забили коло 20.000 греків. В 1821 р. М. Раєвський писав Пушкінові: „Захват досяг вищої міри; всі думки спрямовані до єдиного питання: до незалежності давньої

⁶³⁾ М. Довнар-Запольскій, *op. cit.*, ст. 110—111, 113.

⁶⁴⁾ Е. Вінтер, *op. cit.*, ст. 140.

⁶⁵⁾ М. Довнар-Запольскій, *op. cit.*, ст. 162.

батьківщини". Декабрист Лорер писав: „Найбільш запалювали молодь відомості про повстання в Греції". Російський уряд опинився в тяжкому протиріччі: громадська опінія вимагала допомоги православним грекам проти турків, усі були певні, що цар простягне їм руку допомоги, й чекали, коли вирушать російські війська. Але цар був зв'язаний засадами Священного Союзу, які вимагали придушення будь-яких повстань проти уряду⁶⁶). І Росія — „ІІІ Рим" — зрадила свою політику, й не виконала того, про що мріяли цар Олексій та Никон, що робило реальним „грецький проект". Коли один із провідників повстання Іпсіланті сховався в Семигороді, з наказу Меттерніха його ув'язнено і лише в 1827 р. звільнено, і тоді він переїхав до Києва. Грецьке повстання викликало значний рух добровольців-офіцерів, які самовільно пішли на допомогу їм; їхали добровольці з цілої Європи. Лише в 1828 р., вже після смерті Олександра, Росія оголосила війну Туреччині, і за Адріанопільським миром Греція та Сербія дістали незалежність.

З того часу протягом майже ста літ „східне питання" і оволодіння протоками та Царгородом лишаються головною проблемою зовнішньої політики Російської імперії. Зокрема зовнішня політика Миколи І була скерована на оволодіння Константинополем; Туреччина, яка не була здатна налагодити відносини з своїми православними підданими — „хвора людина", як називали її сучасники, була об'єктом дипломатичних комбінацій і грізних вимог Росії.

Микола І спочатку шукає спільників в Європі: він пропонує Англії Єгипет (що належав тоді до Туреччини) за допомогу розбити Туреччину й дістати Царгород. Проте Англія боялася зміцнення Росії й не погодилася. Тоді Микола І повів боротьбу силами самої Росії. Він поставив вимогу султанові передати йому протекторат над православним населенням в Туреччині і приділити поважніше місце для православних в Єрусалимі. Така вимога Миколи І загрожувала султанові значним зменшенням влади — і він відмовив; в цьому його підтримували Франція та Англія. Тоді Росія оголосила війну Туреччині. Проголошено її було в 1853 р. — в 400-ліття падіння ІІ Риму — Царгороду, і Микола І оголосив, що це буде „священна війна проти півмісяця в оброну хреста".

Проте, проти Росії зібралася коаліція європейських держав з Англії, Франції, Австрії, а пізніше приєдналася Сардинія, які виступили на допомогу Туреччині. Після тяжкої боротьби, яка провадилася переважно в Криму, Туреччина була врятована (1856), а Росія зазнала поразки. Ідея ІІІ Риму знову не була здійснена.

⁶⁶) Т е ж, *op. cit.*, ст. 306.

Вірш Ф. Достоевського, написаний в 1854 р. і надрукований вперше в 1883 р., свідчить, як сприймали принаймні деякі кола інтелігенції початок війни з Туреччиною й участь у ній європейських держав. Вірш має назву: „На європейскія событія 1854 г.". Він подається з великими скороченнями:

Не вамъ судьбы Россіи разбирать!
Не ясны вамъ ея предначертанья!
Востокъ ея! Къ ней руки простирать
Не устають мильоны поколеній,
И, властвуя над Азіей глубоко
Она всему младую жизнь даетъ,
И возрожденіе древняго Востока
(Такъ Богъ хотѣлъ) Россіей настаеъ.
То вновѣ Русь, то подданство Царя
Грядущаго роскошная заря!
Христіанинъ за турка на Христа!
Христіанинъ — защитникъ Магомета!
Позоръ на васъ, отступники Христа,
Гасители Божественнаго Свѣта!
— — — — —
Насъ милліоны ждуть царева слова,
И наконецъ Твой часъ, Господь, насталь,
Звучить труба, шумить орелъ двуглавый
И на Царьградъ несется величаво!⁶⁷⁾

Дуже складний процес перейшла за Олександра І ідея співвідносин між світською та церковною владою. Перші роки у вищих колах російського шляхетства великий успіх мала пропаганда католицизму. Патер Губер, який мав великий вплив на Павла І, користувався пошаною й у Олександра І; він вів пропаганду об'єднання православної церкви з католицькою. Прихильником об'єднання був впливовий адмірал Чіагов. Католицькі впливи підтримували польські аристократи, що користалися великою симпатією Олександра, як кн. А. Чарторийський, близька до царя М. Нарішкіна, народжена кн. Четвертинська, тощо. Правобережна Україна була, як і раніш, країною польсько-латинської культури. Герцог де Рішельє протегував католицьким пансіонам в Одесі. В Полоцьку відкрито єзуїтську семінарію. Деякий час великий вплив на Олександра І мав Жозеф де Местр, що перебував у Петербурзі з 1803 р. і, як талановита людина, блискучий промовець мав великий успіх у великопанських салонах. Разом з католицизмом він проповідував реакційну політику: розвиток науки, казав він, може довести Росію до революційної пожежі, — і радив цареві „затримати царство науки й об'єднати вищу владу з могутнішим спільни-

⁶⁷⁾ Полное собр. сочинений, 1892, т. II, ст. 253.

ком — владою церкви⁶⁸⁾. Можливо, порада Жозефа-де-Местра не залишилася без уваги Олександра. Принаймні, в 1807 р. він казав Наполеонові з приводу можливих непорозумінь між папою та монархом: „у нас це зручніше: я сам і цар і папа“⁶⁹⁾.

Крок до підкорення собі церкви зробив Олександр I, призначивши на пост обер-прокурора Св. Синода князя О. М. Голіцина, людину близьку до себе. В 1816 р. було засновано міністерство духовних справ, з тим же кн. О. Голіцином на чолі, що надало управління церквою цілком світського характеру.⁷⁰⁾

Після 1817 р. в Росії позначається різкий рух від католицизму, від тих містичних настроїв, які на деякий час оволоділи вищими, переважно петербурзькими колами; починаючи від західно-європейського квієтизму й кінчаючи російським хлистовством⁷¹⁾. Цей рух викликаний був загальним розчаруванням у західно-європейській культурі, початком того романтизму, який переживала вся Європа, підвищенням інтересом, навіть ідеалізацією свого власного, народного, свого минулого. В Росії, як і в більшій частині Європи, він був тісно пов'язаний з добою загальної реакції. Відомий Шишков, який відіграв у реакційних заходах уряду значну роль, перший проголосив: „русский народъ — сосудъ благодати Бога, народъ, избранный Богомъ“. В знаменитій „Запискѣ о древней и новой Россіи“ М. Карамзін малював Московське царство як добу найбільшого „благоденствія“. Його принесла самодержавна влада царя. „Життя, майно — все залежало від царів і знаменитішим званням в Росії стало титул „слуги царя“. Реформа Петра була примусовим переворотом. Петро знищив патріархат, але патріархи проголошували правду царям. Взагалі він проти всіляких революцій: піддані хай побачать у своєму самодержці бич гніву небесного“. Висновок: треба піднести царське самодержавство до того рівня, як було за московської доби. А взагалі треба йти назад, до Москви, до безмежної влади царя. В монархові повинні об'єднатися всі вищі влади. „Самодержавство є паладієм Росії: цілість його потрібна для її щастя“⁷²⁾. Так Карамзін, хоч і згадує „богомудру двоїцю“ — царя та патріарха, в цілому стоїть на Лігарідових засадах, на повноті необмеженої царської влади. Ця „Записка“ мала величезний вплив на формування реакційного світогляду і зокрема сильно відбилася на ідеології царя Миколи I.

⁶⁸⁾ М. Довнар-Запольскій, *op. cit.*, ст. 196—198.

⁶⁹⁾ A. Debidour: *Histoire des rapports de l'église et de l'état en France de 1789 à 1870*, Paris 1898, ст. 255; М. Зызыкинъ, *op. cit.*, ст. 251. Лев Толстой, глибокий знавець побуту російського шляхетства, дав таку ілюстрацію поширення католицизму в вищому московському суспільстві, більш консервативному за петербурзьке: гр. Ростопчин каже: «вчора був на вечірці, так з пяти пань три католички». «Война и мир», Госиздат, 1949, т. I, ст. 649.

⁷⁰⁾ М. Довнар-Запольскій, *op. cit.*, ст. 197, 219, 252.

⁷¹⁾ Теж, *op. cit.*, ст. 200—215. — Е. Винтер, *op. cit.*, ст. 140—143.

⁷²⁾ М. Довнар-Запольскій, *op. cit.*, ст. 178, 190—193.

VI.

До того часу носіями ідеї III Риму були переважно царі, політичні діячі, письменники. З початку XIX ст. ідея III Риму, ідея обраності цілого російського народу поширюється все більше. Доба загальної реакції, властива всій Європі, характеризується для Росії деякими спеціальними виявами. Зневір'я в ідеалах революції викликало в Росії нехиті до Заходу з його раціоналізмом, революцією, атеізмом і зацікавлення історією Росії, її народом. Захід протиставили Сходові, і це протиставлення, сполучене з ідеєю III Риму, виявлялося в новій ідеї: російський народ, обраний Богом, народ богоносець, має виконати високе завдання: об'єднати все слов'янство й принести порятунок Європі. Поглиблюється віра в месіанізм Росії, створюється нова формула: „самодержавіє, православіє і (російська — властиво великоросійська) народність”, в якій знаходить свій вияв у XIX ст. ідея III Риму. Наслідком таких ідей було зміцнення абсолютної влади царя, зростання імперіялізму та остаточне перетворення православної церкви на знаряддя інтересів держави.

Ідеї III Риму — месіанізму народа-богоносця — перетворилися в середині XIX ст. в міцний рух панславізму, який прагнув об'єднати всі слов'янські народи під проводом Росії як єдиної православної держави, з одного боку, і в рух слов'янофільства, який базувався на протиставленні Заходу та Сходу. Один з основоположників слов'янофільства, Іван Кіреєвський писав, що „між Сходом і Заходом існує вже різниця... у способі богословсько-філософського мишлення. В їх стремлінні до правди світоглядів східні мислителі в першу чергу дбають про відповідний внутрішній стан думаючого духа, західні ж більше про зовнішній зв'язок понять”⁷³).

Яскравішим виявом ідеї III Риму в XIX ст. було зміцнення абсолютизму, що набув у XIX ст. знов форм містичних, хоч і в іншому розумінні, як це було в XVII ст. Надзвичайно яскраво відбив цю містичність самодержавія славетний українець Микола Гоголь у листуванні з друзями. Він писав: „Монарх є помазаник Божий, який повинен спрямовувати народ, що доручено йому, до того світу, в якому живе Бог”. Цар є „образ Божий, як це визнає почуттям уся наша земля”. „Влада царя є явище безглузде, якщо він не відчуває, що повинен бути образом Божим на землі”. „Монарх повинен бути абсолютним; на його рамена впала доля мільйонів його „собратів”, і він страшною відповідальністю за них перед Богом звільнений від всякої відповідальності перед людьми”⁷⁴). Тут, у цих цитатах, воскресають пиль-

⁷³) Е. Вінтер, *op. cit.*, ст. 152.

⁷⁴) Н. Гоголь, *Выбранныя мѣста изъ переписки съ друзьями*. Собр. сочин. 1893, т. V, ст. 48, 50, 413.

менники XVI—XVII ст. і реалізується побажання М. Карамзіна про повернення до Москви. В іншому місці М. Гоголь аргументує цю абсолютну владу так: „цар повинен все полюбити в своїй державі, і вважати все, що є в цій державі, за своє власне тіло; тоді він дістане ту загальну любов, яка може врятувати все людство”⁷⁵). Так в думках Гоголя оформлювалася вже добре відома ідея „боговибраності” царя. Наче виправляючи те, що зробив Теофан Прокопович, інший українець, Гоголь одягав царську владу в урочисті священні шати.

Перші часи царювання Олександра II, який посів престол під час Кримської кампанії (1855 р.) й на страшному досвіді бачив глибину катастрофи, до якої привів Росію абсолютизм Миколи I, були добою „великих реформ”; скасування кріпацтва, реформи судівництва, земське та міське самоврядування, ослаблення цензури — все це викликало надії на ще глибші реформи. Західньо-європейські впливи заливали Росію і вносили соціально-революційні ідеї, що захоплювали молодь. Слов’янофільство з його ідеалізацією Росії та православної церкви здавалося надто відсталим, „ретроградним” (вираз, який почали вживати для означення всього консервативного). Мрії про соціальну революцію, про республіку заміняли патріархальну уяву про самодержав’я, атеїзм — православіє, космополітизм — народність. Два табори: „ретроградів”, що боронили свого, та „нігілістів” — так противники звали революціонерів, — що зрекалися його й прагнули перебудови не лише Росії, а цілого світу, на засадах соціалізму та атеїзму.

Зудар між цими двома таборами був неминучий. Він виявився в усе наростаючій реакції, яка почалася ще за Олександра II і опанувала політику Росії за Олександра III, що посів престол після того, як терористичною організацією „Народна Воля” забито Олександра II (в 1881 р.). Ніколи так чітко, талановито й виразно не висловлювалося в літературі ідей III Риму, як у цю добу.

На оборону абсолютизму стає ціла низка публіцистів, письменників, учених. Професор Московського університету М. Катков засновує в Москві часопис „Московскія Вѣдомости”, що став органом консерваторів; він гуртує тут гроно публіцистів, які оголошують війну „нігілістам” і підтримують ідеї „самодержав’я, православія та народности.” „Московскія Вѣдомости” виступали з різкою критикою всіх виявів вільної думки, критикували державну політику, яку вважали за занадто ліберальну, і підтримували всі заходи, що провадили до зміцнення самодержав’я царя.

⁷⁵) Н. Гоголь, *op. cit.*, ст. 20 — М. Покровский, *op. cit.*, т. II, ст. 119—120.

Одним із видатніших проповідників царського абсолютизму в Росії в II половині XIX ст. був Константин Леонтьєв, епігон слов'янофілів, дипломат, блискучий публіцист. „Візантинізм, — писав він, — перш за все самодержавність... Російський царизм міцніший за візантійський кесаризм, бо той в основі був виборний, а царизм у нас — спадковий, патріархальний. Візантинізм зазначив нашу роль у великих, світового значення східніх справах”⁷⁶). Дуже цікава його філософія історії Росії. Вона почала історичне життя в Новгороді, де зародилася держава, продовжила у Києві, де прийнято християнство; Володимир був переддвер'ям Москви; Москва — падіння удільної системи й зміцнення східньо-візантійського впливу; Петербург — новий зрив „з варяг у греки” — Європа; протилежний — „з греків у варяги”, але із збереженням величезного візантійського запасу; „третього шляху не може бути, і назад ми вже не підемо”... Московська Русь вийшла з Царгороду; вона більша за петербурзьку культуру, себто своєрідна, вона менш утилітарна, себто менш революційна; вона переживе петербурзьку”⁷⁷). В цих словах уся ідеологія слов'янофільського монархізму і нове обґрунтування ідеї III Риму. Тут характеристичне для слов'янофільства протиставлення Петербурга з його західними впливами Москві, як представниці старих, під впливом Візантії оформлених поглядів.

В останню чверть XIX ст. велику роль в Росії відігравав К. Победоносцев і як професор міжнародного права, і як учитель царя Олександра III, на якого мав величезний вплив, і як оберпрокурор Св. Синоду. Він був „центральною фігурою” серед діячів доби реакції. Його особа, всемогутня, войовнича, становила осередок, в якому сплitalися всі нитки адміністративної політики Олександра III. Він хотів бути фактичним вождем адміністрації. З перших днів правління Олександра III й до його смерті він керував усією політикою, зміняв міністрів, втручався в справи всіх міністерств. Він стежив за виявами кожної вільної думки в імперії й клав їм край. Він ліквідував усі ліберальні впливи”⁷⁸. Таку характеристику дає Победоносцеву О. Кізоветтер.

Увесь свій колосальний вплив К. Победоносцев вживав для того, щоб піднести абсолютизм: „Самодержав'я, — писав він, — є велике служіння перед Богом. Цар — великий подвижник, що несе тяготу турбот за народ... Самодержав'я не є мета само по собі, а знаряддя вищих ідеалів. Російське самодержав'я — для російської держави, а не навпаки. Церква освячує це єднання

⁷⁶) К. Леонтьєвъ, Візантинизмъ и славянство. Востокъ, Россія и славянство. Сб. стат., т. I, М. 1885, ст. 81, 97, 99.

⁷⁷) К. Леонтьєвъ, Письма о восточныхъ дѣлахъ. Там же, т. I, ст. 299.

⁷⁸) А. Кизеветтеръ, На чужой сторонѣ. Le Monde Slave, t. V—VI, 1924, ст. 146—148.

царя з народом... і незаперечна підлеглість підданих приєднує їх до співучасті в цьому служенні⁷⁹⁾.

Ці ідеї, сформульовані російськими слов'янофілами, вийшли далеко від цього, порівняно невеликого гуртка й здобули велику популярність у російській літературі, публіцистиці, взагалі серед інтелігенції. Дуже яскраво відобразив ці ідеї в своєму романі „Бѣсы” геніальний мислитель, до думок якого ми будемо повертатися в інших концепціях, Федір Михайлович Достоевський⁸⁰⁾. Панславист і щиро відданий царській імперії, Ф. Достоевський прийшов до цього тернистим шляхом: за молодих років він належав до революційної організації т. зв. „петрашевців” (на чолі її стояв Буташевич-Петрашевський), був заарештований, засуджений до страти, вислухав на ешафоті вирок смерті і помилування, відбув заслання в Сибір. В романі „Бѣсы” він малює з не повторною силою передбачення „нігілістів” — революціонерів 1870-х років і дає пророчовірну картину майбутньої Росії. Достоевський вкладає в уста одного з героїв роману, Шатова, що покинув організацію нігілістів, такі слова: „Чи знаєте ви, хто тепер на всій землі є єдиний народ — „богоносець”, що іде обнови́ти і врятувати світ іменем нового Бога і кому єдиному дано ключі нового слова? це — народ російський!” ... Народ — це є тіло Бога; кожен народ до того часу є народом, поки має свого окремого Бога, а всіх інших богів виключає... поки вірує, що з своїм Богом переможе й вижене всіх інших богів”. Той же Шатов каже: „Я вірю в Росію, вірю у все православне. Я вірю в тіло Христове. Я вірю, що нове пришествя відбудеться в Росії”⁸¹⁾.

Цілком послідовно, щоб урятуватися, треба злитися з цим народом-богоносцем, робити так, як радив К. Аксаков: „Пізнай себе в народі; подібно до океану, він не обмежує твоєї волі. Він тобі тільки показує твоє місце”⁸²⁾.

Месіянїзм Росії з середини ХІХ ст. відрізняє ідею ІІІ Риму кінця ХVІІІ та першої чверті ХІХ ст.: тоді шукалося зближення з І Римом, з Ватиканом. Слов'янофіли, проголошуючи „православіє” як основну засаду, доходять до гострої ненависти до всього Заходу і насамперед — католицизму. Лише православна церква має рятувати світ, так вірили й Кіреєвський і Хомяков, але найяскравішого вияву ця думка набрала у Ф. Достоевського. Його палку ворожість до католицької церкви дехто з дослідників пояснював його спадковістю: серед предків письменника було кілька ченців Києво-Печерської Лаври; чимало з предків — дрібні шляхтичі правобережної України брали участь у боротьбі проти

⁷⁹⁾ М. Зызыкинъ, *op. cit.*, ст. 293.

⁸⁰⁾ А. Бемъ, *Литература въ русскихъ журналахъ*. Slavia, 1926, ст. 409. — о. Петро Голинський, *За належну оцінку ідей та їхніх носіїв. Життя і Слово, ІІІ—ІV*, ст. 255—256.

⁸¹⁾ Ф. Достоевскій, *Собр. сочин.*, 1893, СПб, Бѣсы, ст. 229—235.

⁸²⁾ Е. Винтер, *op. cit.*, ст. 153.

Польщі як тверді захисники православія; пізніше дехто з них перейшов на уніятство⁸³). Достоевський бачив щастя Росії тільки в православії. В „Щоденнику письменника” Достоевський так протиставив православіє католицизмові: католицизм зрадив Христа за земне царство і тим відштовхнув від себе народи, і це стало головною причиною розвитку соціалізму та атеїзму в Європі. Бо соціалізм та атеїзм ставлять завдання розв'язувати долю людства не за Христом. Лише православіє зберегло образ Христа. Зі Сходу пролунає нове слово проти соціалізму і врятує людство⁸⁴). В його белетристичних творах розсипано ворожі до католицизму думки (як напр.: „Бѣсы”, „Идіотъ”, а головнo — „Братія Карамазовы”, в легенді про великого інквізитора. Це дає підставу авторові-католикові вважати Достоевського за одного „з найзавзятіших ворогів католицької церкви”⁸⁵).

В 1882 р. К. Леонтьєв писав: „Росія — не просто держава, ... це цілий світ особливого життя, окремий державний світ, що не знайшов ще собі своєрідного стилю, культурної державности. Тому не вигнання турків з Європи і не еманципація лише слов'ян, і не утворення з усіх слов'ян, за всяку ціну, і лише з слов'ян „племінної” конфедерації мусимо ми мати на меті, а дещо ширше і незалежне”⁸⁶).

Тут месіянство російського народу тісно зв'язане з ідеєю III Риму в прагненні оволодіти Царгородом. Східне питання, доля Туреччини, не були розв'язані Кримською війною 1853—1856 рр., коли значна частина греків, сербів і всі болгари залишилися під владою Туреччини. Року 1873 вибухло повстання сербів. Воно викликало масове співчуття в Росії й на Україні. На допомогу їм пішло багато добровольців. Громадська опінія вимагала активної допомоги їм і боротьби проти Туреччини, звільнення слов'ян і оволодіння Константинополем. Ніколи прагнення оволодіти Царгородом не було висловлене з такою силою аргументів, як у 1876—1877 рр.

Одним із найталановитіших прихильників оволодіння Царгородом був Ф. Достоевський. В своєму „Щоденнику письмен-

⁸³) С. Любимов, Достоевский. Литературная мысль. Альманах. Центр. Кооп. Изд-тво. Петроград, 1922, т. I. „Можливо, — пише С. Любимов, — ... не цілком втрачені, а скорше заглушені його племінні прикмети і співчуття, спадкова боротьба за православіє, що її наступно вели багато поколінь, змішаний вплив двох культур, західньо-латинської та східньо-православної, що боролися між собою протягом ряду віків... допоможуть розгадати і пояснити деякі сторони багатогранної і глибокої діяльності письменника. — А. Бемъ, Литература въ русскихъ журналахъ. Slavia, 1926, ст. 409.

⁸⁴) о. П. Голинський, За належну оцінку ідей та їх носіїв. Життя і Слово, III—IV, ст. 256. — Ф. Достоевський, Дневникъ писателя. Собр. соч., т. XI, 1891, ст. 366.

⁸⁵) о. П. Голинський, op cit., ст. 261.

⁸⁶) К. Леонтьєвъ, Письма о восточныхъ дѣлахъ. Гражданинъ, 1882, ч. 3, перевидано: Востокъ, Россія и славянство, М. 1885, т. I, ст. 294—295.

ника" він писав 1876 р. так: „Царгород рано чи пізно повинен бути наш". В 1877 р. він повторює це, але додає: для цього оволодіння час прийшов якраз тепер. Раніше, приміром за Петра, Росія не повинна була брати Царгороду: культура її тоді була нижча за грецьку, і навіть держава могла б поділитися на дві частини. Тепер Росія могла б володіти Царгородом, навіть, не переносючи до нього столиці. Але, — питає він, — які права має Росія на Царгород?! І відповідає: як провідниця православія, як оборонниця його, роля, яка була призначена їй з часів Івана III. „Протягом 9 місяців ми всі, — писав Достоевський, — переживали часи ентузіазму, спочатку — повні надій, далі — тривог, які не закінчилися і до цього часу, бо невідомо, чи розпочне Росія війну? чи піде на компроміс? Але, що б не було, Царгород буде наш! З самого падіння Царгороду весь християнський схід разом, негайно став вимагати від Росії, щоб вона взяла „прапор Сходу", ця надія живе й досі в російському народі й виявилася несподівано літом 1876 р. в народному прагненні оволодіти Царгородом⁸⁷⁾.

Року 1877, коли російсько-турецька війна вже почалася, Ф. Достоевський знову писав у „Щоденнику письменника": східне питання („восточный вопрос") є найважливіше: майбутнє цілої Європи залежить від нього. Тільки Росія може володіти Царгородом, бо вона досить міцна, щоб стримати егоїстичні прагнення окремих народів. По суті східне питання є питання православія: лише зі Сходу пролунає нове слово як заперечення соціалізму і врятує світ. Для цього Росії потрібний Царгород. Вона, разом із царем уже усвідомила себе, як „носительку православія". Це почалося війною за звільнення православних, а далі на Росію очікують довгі роки саможертвовної праці, плекання братерства народів та служення їм. Так у плянах Достоевського в одно сплітаються ідеї III Риму — оволодіння II Римом і ідея месіанізму Росії, що несе „ex oriente lux". Цікаво, що тут Достоевський повертається до розподілу Європи, як ділили її Катерина II з Австрією, Олександр I — з Францією, а Микола I — з Англією, та Достоевський — з Німеччиною: союз між Німеччиною та Росією, — пише він — є єдиний природний союз, бо ж їм нема що ділити: Німеччині належить весь захід, Росії — схід. Два великі народи об'єднуються і змінять обличчя цілого світу⁸⁸⁾.

Але знову, як в 1812 та 1828 роках, віддати Росії Константинопіль — значило надто зміцнити її силу. Конгрес у Берліні вирішив врятувати Туреччину, залишивши їй Царгород, визнавши незалежність Болгарії та Румунії. Австрія дістала Босню та Герцеговіну, а Росія — лише Закавказзя з Карсом. Знов прагнення III Риму зазнало краху.

⁸⁷⁾ Ф. Достоевський, Дневникъ писателя. Собр. сочиненій, 1891 р., т. XI, ст. 71—81.

⁸⁸⁾ Ф. Достоевський, *op. cit.*, т. XI, ст. 364—365, 374.

Проте мрія про оволодіння Царгородом не зникла. В 1882 р. К. Леонтьєв писав знову в „Гражданин-і”: вирішальним моментом для Росії повинно стати взяття Царгороду й заснування там підвалин нової культурно-державної будівлі. Шляхом для цього має стати нова війна з Австрією або Англією, і зближення з Німеччиною. Царгород не повинен зробитися столицею Російської імперії, ні навіть бути зв'язаним з нею реальною унією. Але він та вся „візантійська область” (себто ближчі околиці Тракії та Мала Азія — від Адріанополя до Карсу) повинні бути зв'язані персональною унією з російською короною. Царгород стане столицею цілого греко-слов'янського союзу, Петербург — „такий шкідливий, цивілізований, але не культурний — Петербург почне швидко занепадати і втрачати значення”. Столиця Росії перенесеться до Москви або Києва. „Так постануть дві Росії, нерозривно зв'язані в особі государя: Росія — імперія з новою адміністративною столицею в Києві, і Росія — голова велико-східного союзу з новою культурною столицею на Босфорі⁸⁹⁾.” Ще ніколи ідея III Риму не досягала такої висоти й могутності, як в цих мріях К. Леонтьєва. В своїх мріях він ішов далі: цілком послідовно він виступав проти католицької культури взагалі і проти Франції: вона з передової країни католицизму, підпори західньої церкви, шляхом комуни, революції стала країною атеїзму; він передбачає, що панування комуни доведе до вандалізму, руйнації пам'яток мистецтва, бібліотек, тощо. І закінчує побажанням, щоб це сталося швидше, бо „зруйнування Парижу полегшить справу культури навіть зовнішньої в Царгороді⁹⁰⁾”.

Мрії Леонтьєва залишилися мріями, але не можна забувати, що оволодіння Константинополем та протоками не випадало ніколи з зовнішньої політики Російської імперії, і перша світова війна 1914 р. знову висунула це питання на чолі місце. В планах далекого від містичних мрій Леонтьєва та Достоевського, вченого історика і політика П. М. Мілюкова ця проблема була головною.

Цей месіанізм, зв'язаний з імперіялізмом, спрямованим на схід, набуває в XX ст. нових рис. В 1900 р., коли на Далекому Сході почалося боксерське повстання і великі європейські держави вперше втрутилися в цю справу, князь Ухтомський, знавець Сходу, висловив думку, що Росії не слід втручатися в боротьбу, бо вона є „оновлений” світ, з яким навіть китайці та індуси мають більше спільного, ніж із колонізаторами з Заходу. Росія може

⁸⁹⁾ К. Леонтьєв, Письма о восточныхъ дѣлахъ. Востокъ, Россія и славянство. Сб. статей, М. 1885, ст. 294—297.

⁹⁰⁾ К. Леонтьєв, Письма о восточныхъ дѣлахъ. Востокъ, Россія и славянство. Сб. статей, М. 1885, ст. 294—297, 306.

⁹¹⁾ В. Шубарт, Европа и душа Востока. „Посев”, 1947, вид. III, ст. 93—94.

стати суддею в суперечці між Європою та Азією⁹¹). Цим намічалось окреме місце Росії між Європою та Азією.

У вирі революції 1917 року розпалася Російська імперія. Але не зникли цілком ідея III Риму і мрії про месіаністичну ролю її на сході. Одним з виявів цієї ідеї була досить міцна течія, що виникла серед російських емігрантів у Чехії під назвою руху „Евразії”.

Питання церкви, взаємовідносин між владою царя та церквою набирають у XIX та на початку XX ст. найбільшої гостроти й інтересу. Концепція триєдиної Росії — „самодержав'я, православія і народність” творила тісний зв'язок між світською владою та церквою. Але в цьому зв'язку відпала без сліду „богомудра двоїця” Никона і запанував цезаропапізм. Вище вже мова йшла про перетворення Синоду на один з органів державного управління. В XIX ст. процес не тільки закінчився, а вже дав свої наслідки. Це „розцерковлення” православної церкви викликало різку критику, навіть з боку видатного представника слов'янофільської школи, яким був Іван Аксаков; звичайно, серед критиків він не був самотнім, але тут я зупиняюсь на його думках, як найяскравіших. Аксаков пише, що сучасна церква, в галузі управління нею, являє велетенську канцелярію, яка намагається правити „стадом Христовим” за приписами німецького канцеляризму, цим перетворюється і сама церква на одну з функцій державного управління, стає сама на службу державі, а наслідком цього є заміна ідеалу церкви — ідеалом держави. На оборону російського православ'я стала державна влада — „охоронниця догматів павівної віри й доглядка (блюстителька) всякого в св. Церкві благочиння”, і охороняє церкву не лише на підставі Вселенських Соборів, а також і „Сводомъ Законовъ Россійской Имперіи”. За всі злочини проти церкви держава карає засланням, позбавленням прав, в'язницею і т. д. Але церква, яка стала державною установою, перестає бути „Церквою” і прирекає себе на долю світських установ: „там, де бракує живої внутрішньої єдності і цілості, — каже Аксаков, — там зовнішність єдності і цілості церкви може триматись лише насильством та обманом”⁹²).

Це підкорення православної церкви державі було зафіксоване в 1885 р., коли в офіційному документі оголошено про відмовлення православної церкви від своїх прав та передачі їх до рук царя. Це викликало протест лише одного чоловіка, і ним був Володимир Соловйов⁹³). Але найбільш виразними були слова „Свода Законовъ Россійской Имперіи”: „В управлінні церковному

⁹¹) И. С. Аксаковъ, Полное собраніе сочиненій, т. IV, ст. 122, 125, 126, 84, 91, 92, 100. — В. Соловьёвъ, *op. cit.*, ст. 127—141.

⁹²) „Правила о государственныхъ экзаменахъ по юридическому факультету.” — В. Соловьёвъ, Государственная философія въ програмѣ Минист. Нар. Просвѣщенія, „Русь”, сентябрь 1885. — В. Соловьёвъ, *op. cit.*, ст. 152—153.

самодержавна влада діє за посередництвом Св. Синоду, що вона його заснувала" (ст. 43)⁹⁴).

Наслідки такого „обмищення” церкви й підкорення її державі виявилися в дуже прикрих явищах. З одного боку визнавалася панівною лише православна церква, всі інші були поставлені в становище більш-менш терпимих. Тяжко зазнала переслідувань уніятська церква: в 1839 р. знищено її в Україні, виключаючи Холмщину. Непокірних священників заарештовано й заслано до Сибіру. Протест папи Климента XV проти скасування унії нічого не змінив у політиці царського уряду⁹⁵).

В 1875 р., під впливом К. Победоносцева, скасовано уніятську церкву на Холмщині, і знову чимало священників було заслано.

Ставлення до Риму К. Победоносцев яскраво виявив у 1899 р. в протесті проти допущення до царського двору папського нунція: „Я є тієї думки, — писав він, — що такий крок матиме поважні наслідки й означатиме зміну столітньої політики Росії проти Риму”: так наприкінці XIX ст. „стара Москва, III Рим, спадкоємець візантійської традиції стояла ще на варті, яку вона заступила чотириста літ тому” — писав Е. Вінтер⁹⁶).

Ідеї російського месіянізму та панславізму висловив у 1888 р. К. Победоносцев під час відкриття пам’ятника Богданові Хмельницькому: „Від старого дерева, посаженого на сході апостолами й святими світової церкви, ми дістали сильне насіння, отож у нашій країні виросло споріднене з тим пнем дерево з могутнім листям, що своєю тінню охороняє всю нашу країну й вабить під цю тінь також споріднені з нами племена, яким ми радісно даруємо Євангелію й Літургію їх рідною мовою”⁹⁷). Але як далеко розходилися ці слова з дійсністю: бо якраз Євангелію, не кажучи вже про Літургію, українською мовою не дозволяв російський уряд, і лише після революції 1905 р. вперше дозволено було видати Євангелію українською мовою.

Підкорення церкви державі, перетворення духовенства зо служителів Бога Живого на слуг держави, на урядовців, мало тяжкі наслідки. Між церквою та паствою виросла стіна, і церква перетворювалася на бюрократичну установу. За невиконання її приписів — карала світська влада, за відступлення від неї — перехід до іншої церкви, вона карала як за кримінальний злочин. Але тепла, близькості не було. Ще в середині XIX ст. історик М. Погодін, найциріший поборник православної церкви, визнавав, що як тільки буде визнана релігійна свобода, — половина селян перейде до розколу, а половина людей „світу” (так називали тоді тих, хто належав до вищої верстви дворянства)

⁹⁴) М. Зызыкинъ, *op. cit.*, т. III, ст. 283.

⁹⁵) Е. Вінтер, *op. cit.*, стр. 154—155. А. М. Ammann: *op. cit.*, ст. 460—463.

⁹⁶) Е. Вінтер, *op. cit.*, ст. 170—171.

⁹⁷) Е. Вінтер, *op. cit.*, ст. 171.

і переважно жінок перейде на католицизм. Оповідаючи про це, І. Аксаков робив висновок, що половина членів православної церкви тримаються через страх перед карою⁹⁸). Звичайно, тут Погодін перебільшував, але число людей, або ворожих, або байдужих до церкви, було дуже велике. Я не буду згадувати про величезне число „розкольників” — старообрядців різних толків, але нагадаю, що після 1905 року, коли було визнано за ними права, число їх стало значно збільшуватися. Нагадаю зростання так званої „штунди”, яка охопила Херсонську, Катеринославську, почасти Волинську, Київську губернії в другій половині XIX ст. Число штундистів перед I-ою світовою війною досягало за офіційними відомостями, бл. 2 мільйонів душ; число їх було більше, бо далеко не всі були зареєстровані. Наприкінці XIX ст. в Київській губернії великого поширення набула містична секта „мальованців”. Були й інші секти⁹⁹). Зростанню їх не перешкоджали ні переслідування уряду, ні „диспути” з спеціальними місіонерами. Я вже не згадую тієї значної кількості інтелігенції, що була цілком байдужа до церкви, але повинна була щороку сповідатися та причащатися Св. Тайн, бо всі державні установи повинні були надсилати щороку списки тих, хто не виконав своїх обов’язків супроти Церкви. Перед першою світовою війною зростали серед інтелігенції гуртки теософів та послідовників Льва Толстого — „толстовців”, які по суті були запереченням церкви. Нарешті забігаючи вперед, не можна обминути прагнення України мати свою Церкву, що оформилося в 1921 р. створенням УАПЦ.

В питаннях релігійних було б великою помилкою вважати, що в Православній Церкві не було видатних діячів, не було гідних свого становища пастирів, не було добрих священиків. Звичайно, вони були, й їх число було чимале, але тут іде не про окремих осіб, а про ту систему, що постала внаслідок „обмирщення” Церкви та перетворення її на державну установу. Що це дійсно було так, свідчать події початку XX ст., коли становище К. Победоносцева при дворі змінилося, й у Миколи II знайшлися інші дорадники. Сенатор Половцев у 1901 р. писав у щоденнику, що Победоносцев примушений був обороняти принципи православ’я перед царинею Олександрою Федорівною, охопленою містицизмом, яка намагалася канонізувати Серафима Саровського без додержання засад православної церкви. Але царський наказ розв’язав справу¹⁰⁰).

⁹⁸) І. Аксаковъ, *op. cit.*, ст. 91. — В. Соловьевъ, *op. cit.*, ст. 136—137.

⁹⁹) Е. Вiнтер, *op. cit.*, ст. 171—172. — В. И. Ясевич-Бородаевская, *Борьба за вѣру. Истор. бытовые очерки* СПб. 1912, *passim*.

¹⁰⁰) *Дневник сенатора Половцева*, вид. Госиздат., М. 1924. Рец. *Le Monde Slave*, 1924, т. XI, ст. 149.

¹⁰¹) О. П. Голинський, *op. cit.*, ст. 256. Цікаво, що значна частина українських письменників не визнають В. Соловйова українцем, зрікаю-

Остання чверть XIX ст. зв'язана з діяльністю видатного філософа, Володимира Соловйова. Його дід по батькові був православним священиком на Україні; його мати походила з української родини, спорідненої з філософом Г. Сковородою¹⁰¹). В. Соловйов був одним із найвидатніших філософів, і найбільшої глибини думки відзначають його філософсько-богословські праці. В його таланті було дещо спільного з Ф. Достоевським, з яким їх зв'язувала дружба. Вони обидва були панслависти, щиро віддані царській Росії, і обидва передбачали майбутню катастрофу її. Проте, шляхи, якими вони сподівалися врятувати Росію, були протилежні: Достоевський вірив, що це може зробити тільки православ'є. Соловйов пережив велику еволюцію. В 1873 р. на початку наукової діяльності він виступав, як представник ідеї російського месіанізму; він вірив, що тільки Росія прийняла і зберегла християнство в чистоті; навпаки, Рим відхилився від цієї чистоти¹⁰². Що далі, тим В. Соловйов змінює свій погляд і нарешті шукає порятунку тільки в об'єднанні православної церкви з Римом. Він мав мужність виступати проти скасування унії на Холмщині. В своїй праці: „Мораль и политика” в 1883 р. Соловйов писав з приводу месіанізму Росії: „чи має вона стати повторенням Візантії, щоб упасти, як вона, чи має стати третім Римом, не тільки щодо кількості, але також своїм значенням?”¹⁰³) А року 1888 він писав такі гострі слова обвинувачення Росії: „Не на Заході, але на Сході, у Візантії первородний гріх націоналістичного партикуляризму і цезаропапістичного абсолютизму завдав смертельної рани живому тілу Христа. Відповідальним спадкоємцем Візантії є Російська імперія... Відокремлена в своєму абсолютизмі, Російська імперія становить для всього християнства небезпеку безнастанних міжусобиць і воєн”¹⁰⁴).

Не можна уявляти, що В. Соловйов заперечував ідею III Риму: він тільки цілком інакше уявляв собі цей III Рим: не як ворога I Риму, не як антитезу, а як синтезу. Він писав про три сили — три Рими. Третя сила повинна зв'язати дві попередні. Так замість ідеалу III Риму, як ворога I Риму, Соловйов виставляє ідеал III Риму, як синтези попередніх, як синтези Сходу та Заходу.

* * *

Великий хронологічний період, який охоплює ця стаття, вимагає звичайно більшого обсягу. В стислому викладі довелося

чись одного з геніяльних своїх філософів, а німець Е. Вінтер подає українство його, як відомий факт; *op. cit.*, ст. 169. Є версія, що фактичним батьком В. Соловйова був поет гр. О. К. Толстой, нащадок гетьмана К. Розумовського (подаю зі слів генеалога гр. Л. О. Ігнат'єва). — В. Величко, *Владимир Соловьев*, СПб 1902.

¹⁰²) Wladimir Szyllkarski, *Solowjew und Dostojewskij*. (Stimmen der Zeit, Freiburg in Breisgau. 2. H. 141 B. November 1927, ст. 106—110.

¹⁰³) Е. Вінтер, *op. cit.*, ст. 169—170. — V. Solovjev, *L'idée russe*. Paris.

¹⁰⁴) О. П. Голинський, *op. cit.*, ст. 262.

охопити три століття — від розквіту ідей III Риму за патріярха Никона до днів, коли...

„...въ тоскъ самоубійства
Народъ гостей нѣмецкихъ ждалъ,
И духъ суровый византійства
Отъ русской церкви отлеталъ”...¹⁰⁶⁾

Так характеризувала 1917 рік найчутливіша талановита поетка першої половини XX ст. Анна Ахматова, народжена Горленко.

Кожна доба протягом цих трьох століть вносила щось нове в еволюцію ідеї III Риму, але в той же час у висловленнях людей різних поколінь бриніли нерідко ті самі ідеї, які зародилися в Москві або Новгороді в XVI чи XVII ст. Ці ідеї переживали століття і дали кінець-кінцем свої овочі, страшні, отруйні не лише для Росії, а й для цілого Сходу, і насамперед для України, яка зв'язана протягом цих трьох століть із Росією.

Ідея III Риму сприяла передусім утворенню тієї необмеженої абсолютної влади, яку вона виправдувала спадкоємством із Візантії, божественним походженням її. Ця влада встояла перед революційними хвилями з Заходу, перед власною революцією 1905 р. і впала, але — не поступилася абсолютизмом. Ця абсолютна влада зберігала в XX ст. анахроністичні риси, які нагадували XVII, XVIII ст. ст., і шукала підпертя в хворобливій містиці. Характеристично, що К. Победоносцев, який все життя присвятив охороні самодержав'я, сам із жахом побачив до чого воно прийшло. В своєму щоденнику сенатор Половцев занотував у 1901 р., це враження Победоносцева: „Серце росіянина тремтить; можливо, прийде час, коли все, про що оповідає Шільдер, може повторитися”. Так казав Победоносцев після того, як прочитав книгу Шільдера „Павель I”. Він це казав 7 літ після того, як під його диктат молодий цар Микола II назвав „безглуздими мріями (безсмысленными мечтаніями)” побажання представників кількох земств поширити права самоуправління. Тепер він бачив, що ця самодержавна влада перетворювалась на часи „сваволі Павла”¹⁰⁶⁾. Імперіялізм Росії штовхав її на війни, які коштували колосальних жертв людьми, не кажучи про матеріальні кошти. Намагання підкорити Схід призвело до невдалої російсько-японської війни, яка спричинилася до наближення революції 1905 р. Перемога теорії цезаропапізму над теорією „симфонії влад” та „богомудрої двоїці” Никона мала наслідком підкорення церкви державі, позбавлення церкви духу живого, і відштовхнула масу людей від церкви. Месіянїзм російського народу підтримував безмежний імперіялізм зовнішньої політики, а в самій державі вивернувся на тяжкий шовінізм, від якого страждали всі народи, які були підкорені під владу російської держави, і які примушені були зрікатися власної культури, мови. Такі наслідки дала „Ідея III Риму” на московсько-петербурзькому ґрунті.

¹⁰⁶⁾ Анна Ахматова, Собрн. стиховъ „Подорожникъ”.

¹⁰⁶⁾ Дневник сенатора Половцева... Le Monde Slave, 1924, XI, ст. 149.

N. Wasylenko-Polonska

DIE THEORIE DES III. ROM IN RUSSLAND IM XVIII. UND XIX. JAHRHUNDERT

Zusammenfassung

I.

Die Theorie „Moskau — das Dritte Rom“ kristallisierte sich Ende des XVII. Jahrhunderts heraus. Sie fand ihren Ausdruck in der von Byzanz ererbten Überlieferung der göttlichen Abstammung der kaiserlichen Macht. Moskau sollte das Erste sowie das Zweite Rom (Konstantinopel) ersetzen und den alleinigen Mittelpunkt des orthodoxen Europa, ebenso wie der Zar den alleinigen orthodoxen Monarchen, verkörpern. Daraus folgt das Bestreben, den Osten und Konstantinopel zu beherrschen und die orthodoxen Völker zu vereinen. In den wechselseitigen Beziehungen zwischen der kaiserlichen und der kirchlichen Gewalt rangen zwei Auffassungen miteinander: Die „Idee der Symphonie“, der „gottesklugen Zweieinigkeit“ des Zaren und des Patriarchen, eine Auffassung, die vom Patriarchen Nikon vertreten wurde, mit der Idee der vollständigen Unterwerfung der Kirche unter die Gewalt des Zaren, deren Träger der Grieche Paisij Ligarid gewesen ist.

II.

Das russische Imperium machte die Traditionen des moskowitzischen Zarentums zunichte, die Idee jedoch des III. Rom in Verbindung mit dem Imperialismus blieb bestehen und nahm auf Petersburger Boden andere Formen an. Zur Zeit Peters I. verwarf man die Idee der „Gotteserwähltheit“ des Zaren, die Formel jedoch: „Auf Grund der Uns vom Allerhöchsten verliehenen Macht“ oder „in den Gebieten, die der Allerhöchste Unserer Regierung unterwarf“ wurde auf den Befehlen Peters beibehalten. Im Grunde ging es um die „Säkularisierung“ der Macht des Zaren. Der Ideologe der Reformen Peters war der Nowgoroder Metropolit Theophan Prokopowitsch, ein Ukrainer von Geburt. In seinem Traktat „Wahrheit über den monarchischen Willen“ schrieb er, daß die Macht dem Monarchen nicht nur von Gott, sondern auch durch den Willen des Volkes zuteil wurde (nach der Theorie Hobbes). Jedoch ist der Monarch nur Gott allein für seine Taten Rechenschaft schuldig und niemand hat das Recht, seiner Gewalt Grenzen zu setzen. So rechtfertigte er Absolutismus und Despotismus eines Herrschers.

In der „Historischen Untersuchung“ vertritt H. Prokopowitsch die Ansicht, daß der Monarch vollständig nach seinem Willen handeln könne und weder Gesetze der Kirche noch der Ethik imstande wären, seinen Willen zu beschränken. Die Folge solch einer Auffassung von der Macht eines Monarchen war die Unterwerfung der Kirche.

Peter I. erschreckte das Gespenst des Patriarchen Nikon. Er hatte Angst, der Patriarchenthron könnte von einer machtvollen, willensstarken Persönlichkeit besetzt werden, die sich der zaristischen Macht nicht unterwerfen würde. Er beginnt den Kampf mit der Idee des Patriarchates und seinem Prestige: im Jahre 1694 hebt er die Palmsonntags-Prozession auf, in der der Zar demütig den Esel führt, auf dem der

Patriarch reitet. Im selben Jahr inszeniert er eine häßliche Parodie auf Patriarchat und Papsttum zugleich: Die Synode der größten Gotteslästerer und Säufer“, an deren Spitze der „Fürst-Papst“, der „Patriarch von Preßburg“ und ein „Konklave“ von Kardinälen, Bischöfen und Archimandriten standen. Die höchsten Würdenträger des Staates wurden in diesen Gestalten personifiziert und der Zar selbst fungierte hier als Diakon. Man weiß nicht genau, ob dies Zufall war oder mit Vorbedacht gewählt: den Posten eines Diakons bekleidete in der kirchlichen Hierarchie der Kaiser von Byzanz.

Nach dem Tode des Patriarchen Adrian im Jahre 1701 erlaubte Peter nicht mehr, einen Nachfolger zu wählen, sondern bestimmte Stephan Jaworskyj zum „Statthalter“.

Das Patriarchat wurde im Jahre 1721 endgültig aufgehoben und an seine Stelle trat der „Heilige Synod“. Seine Mitglieder waren Metropolit und Bischöfe (sein erstes Oberhaupt war Stephan Jaworskyj, dessen Vertreter Theophan Prokopowitsch), im Grunde jedoch war dies eine weltliche Institution und nach Art anderer „Kollegien“ organisiert. Der wirkliche Leiter des HL. Synods war ein weltlicher Beamter, der „Ober-Prokurator“, den der Kaiser bestimmte und durch den er die ganze Kirche regierte. Im Jahre 1722 „reformierte“ Peter I. die Klöster; während sie früher Asyle der Asketen waren, zog er nun ihre Insassen zu staatlichen Diensten heran und stellte sie unter strenge Disziplin.

Im allgemeinen verlor die Kirche durch Peter I. ihre frühere Bedeutung in Rußland: aus einer selbständigen Institution wurde sie zu einem Organ der Regierung umgeformt. Infolge der Reformen Peter I. wurde der Kaiser zum wirklichen Oberhaupt der Kirche und seine Fürsorge für die Orthodoxie formte sich in die Herrschaft über die Kirche um. Während zweier Jahrhunderte lastete Peters Reform auf der russischen Kirche, und sein „Geistliches Reglement“ unterdrückte sie, entrechtete ihre Angehörigen und machte sie zu gefügigen Werkzeugen der Politik des Zaren.

III.

Die Theorie des III. Rom nahm zur Zeit Katharina II. einen ungeahnt großen Aufschwung. Niemals vorher brachte der russische Staat der Beherrschung des Nahen Ostens so starkes Interesse entgegen und nie vereinten sich imperialistische Pläne mit den mystischen Träumen vom III. Rom mit solcher Intensität wie im letzten Viertel des XVIII. Jahrhunderts. Sie äußerten sich im grandiosen „Griechischen Projekt“, d. h. einem Plan der Beherrschung des Schwarzen Meeres, seiner Buchten und Konstantinopels und der Idee der Erneuerung des Byzantinischen Reiches.

Nach dem Russisch-türkischen Krieg, 1769—1774 wurden ungeheure Landstriche vom Asowschen Meer bis zum Boh dem russischen Imperium einverleibt. Die Griechen, die sich gegen die Türken erhoben hatten, wurden an den Ufern des Asowschen Meeres angesiedelt und aus ihren Reihen das „Albanische Heer“ organisiert. Im Jahre 1783 fiel das Krimer Chanat und die Halbinsel Krim unter dem Namen „Taurien“ an Rußland. In den frisch annektierten Gebieten der Südukraine und in Taurien werden Städte mit griechischen Namen gegründet: Sebastopol, Olbiopol, Mariupol, Sympheropol, Cherson, Nikopol, usw. Der mächtige Statthalter Katharina II. in der Südukraine, Fürst Potemkin, war der hauptsächliche Anhänger des „Griechischen Projektes“. Sein sehnlichster Wunsch war es, den Mittelpunkt des Imperiums nach dem Süden zu verlegen und aus Katerynoslaw einen Konkurrenten Petersburgs zu schaffen. Als Katharina II. im Jahre 1787 die Südukraine und die Krim besuchte, sah sie in Cherson einen Triumphbogen mit der Inschrift: „Weg nach Konstantinopel“.

Und da teilte während der Reise Katharina II. in einem Gespräch mit Joseph II. die Einflußsphären in Europa folgendermaßen ein: Österreich nahm Italien mit Rom, Rußland dagegen Konstantinopel. Von dieser Zeit an datiert die neue Politik Rußlands, das sich Österreich näherte und dem Balkan sowie der Türkei immer größere Aufmerksamkeit widmete. Katharina II. stand der Kirche gegenüber fest auf dem Standpunkt ihrer Unterwerfung unter die Gewalt des Monarchen und führte in diesem Sinne die Säkularisation der Klostergüter durch.

Der Metropolit Arsenij Macijewytsch wurde unter dem Druck Katharinas vom Synod gefangen genommen, als er es wagte, gegen die Säkularisation zu protestieren. Es ist in diesem Falle bezeichnend, daß Katharina in Arsenijs „Bericht“ empörende Interpretationen vieler Worte der Hl. Schrift, die die Mitglieder des Synods nicht fanden, entdeckte. So drängte sie sich in Spezialgebiete wie die Auslegung der Hl. Schrift, und der Synod schwieg demütig.

Während der Regierung Pauls I., tauchte die Theorie vom III. Rom abermals auf, aber diesmal von der mystischen Seite aus betrachtet. Er interessierte sich in Wirklichkeit wenig für das „Griechische Projekt“, jedoch wünschte er wirkliches Oberhaupt der Kirche zu sein. Während der Krönung erschien er im Ornat der byzantinischen Kaiser und erklärte sich öffentlich als Oberhaupt der Kirche. Er wollte sogar selbst die Messe abhalten und den Ministern die Beichte abnehmen. Nur der Umstand, daß er zweimal verheiratet war, stand dem im Wege: die orthodoxe Kirche erlaubt ihren Priestern keine zweite Ehe.

Den Wunsch, Oberhaupt der orthodoxen Kirche zu sein, brachte Paul I. in Einklang mit seiner Begeisterung für den Katholizismus. Als Thronfolger besuchte er den Papst und als das I. Rom fiel, bat er den Papst (1798), nach Rußland zu kommen. Es ist möglich, daß im Kopfe des wunderlichsten aller Monarchen des XVIII. Jahrhunderts die Idee der Verehrung für den Papst mit der Idee des III. Rom ineinander verfloßen, denn: „Das I. Rom fiel, es fiel auch das II. Rom, doch das III. Rom wird ewig bestehen.“

Merkwürdig ist die Einstellung Pauls zum Malteserorden. Er gab dem Orden große Subsidien und erlaubte es, in Rußland große Ordenshäuser einzurichten. Doch als im Jahre 1798 die Franzosen Malta einnahmen, wurde er zum „Großmeister“ des Ordens gewählt. Er hoffte, alle Staaten im Namen dieses Ordens zu vereinigen.

IV.

Zur Zeit Alexander I. nimmt die Theorie vom III. Rom neue Formen an. Bei der Zusammenkunft mit Napoleon in Tilsit im Jahre 1809 schlägt Alexander Napoleon vor, die Welt folgendermaßen aufzuteilen: für Napoleon: Syrien, die Levante, Smyrna, Saloniki; für Alexander den Bosphorus und die Dardanellen. Später, in Erfurt, hoffte er für Rußland Konstantinopel zu gewinnen, doch mußte er sich mit der Walachei und Moldau begnügen. Der Sieg über Napoleon und der triumphale Einzug in Paris fanden in Rußland mystische Erklärungen. Sie ließen aufs neue die Theorie des III. Rom entstehen und bauten ihren Glauben auf die unüberwindliche Kraft Rußlands und seine Führerrolle in der Welt. Der Wiener Kongreß schuf die Heilige Allianz, die Europa regieren sollte. Ihre Führer waren das katholische Österreich, das protestantische Preußen und das orthodoxe Rußland. Doch hatte für Rußland die Heilige Allianz nur negative Folgen: sie band auf Jahre hinaus die Politik Rußlands und stand dem „Griechischen Projekt“ Katharinas II. und allen seinen Grundzügen im Wege. Als sich die Griechen gegen die Türken erhoben, konnte Rußland

den Griechen keine Hilfe bringen, ungeachtet der großen Popularität dieses Aufstandes in Rußland: nach dem Übereinkommen der Heiligen Allianz hätte Rußland den Aufstand gegen die Regierung unterdrücken müssen.

Zur Zeit Nikolaus I. wird die Frage um die Beherrschung Konstantinopels zur Hauptaufgabe der Politik erhoben, Nikolaus versprach England Ägypten, das türkischer Besitz war, für die Hilfe, die Türkei zu zerschlagen und Konstantinopel zu erobern. Als Nikolaus keine Unterstützung fand, führte er den Kampf allein mit den Kräften Rußlands: er verlangte vom Sultan das Protektorat über die orthodoxe Bevölkerung der Türkei. Im Falle einer Absage des Sultans erklärte er der Türkei einen „heiligen Krieg“ — einen Krieg des Kreuzes gegen den Halbmond im Jahre 1853 — 400 Jahre nach dem Sturz Konstantinopels.

Dieser Krieg — der Krimkrieg — in dem die Türkei von England, Frankreich, Österreich und Sardinien unterstützt wurde, endete für Rußland mit einer Niederlage. Die Theorie des III. Rom war abermals nicht verwirklicht worden.

V.

Am Anfang des XIX. Jahrhunderts nimmt die Theorie des III. Rom in Rußland an Ausbreitung zu und dringt über die leitenden Kreise der Herrscher und der Staatsmänner in die breiten Massen des Volkes. Sie geht Hand in Hand mit der Theorie der Stärkung der Orthodoxie, der Idealisierung der Vergangenheit, der Vertiefung des Glaubens an den Messianismus des russischen Volkes. Die negative Einstellung gegen den Westen mit seinem Rationalismus, Atheismus und seinen Revolutionen wächst, und die Idee der hohen Berufung des russischen Volkes, des „Gottes-trägers“, der alle Slawen vereinen und allen Völkern den Frieden bringen soll, findet weite Verbreitung. Es entsteht eine neue Formel „Alleinherrschaft, Orthodoxie und das russische Volk“, in welcher die Theorie vom III. Rom ihre Gestaltung findet. Als Folge davon sehen wir ein Zunehmen der autokratischen Gewalt des Zaren, ein Anwachsen des Imperialismus und die Umgestaltung der Kirche zum politischen Werkzeug der Regierung. Die Idee des III. Rom wird im XIX. Jahrhundert zu einer starken panslawistischen Bewegung, die die Vereinigung aller slawischen Nationen unter der Führung Rußlands zum Ziele hat und der slawophilen Bewegung, die den Osten vom Westen trennte.

Der Absolutismus des XIX. Jahrhunderts sucht wieder nach mystischen Formen. M. Gogol drückte diese Mystik des Absolutismus ausgezeichnet aus: „Der Monarch ist der Gesalbte Gottes — das Ebenbild Gottes...“. „Der Monarch soll absolut herrschen; auf seinen Schultern lastet das Schicksal von Millionen Untertanen, und für die furchtbare Verantwortung, die er für sie Gott gegenüber trägt, ist er von der Verantwortung den Menschen gegenüber entbunden.“ So erneuert sich in den Gedanken Gogols die Idee des XVII. Jahrhunderts von der „Gotteserwähltheit“ des Zaren.

In der zweiten Hälfte des XIX. Jahrhunderts erfährt das Slawophilentum als Reaktion auf die liberalen Strömungen der Jahre um 1860, auf die revolutionären Ideen aus dem Westen einen merkbaren Aufschwung. Die Theorie des III. Rom war noch nie so deutlich zum Ausdruck gebracht worden, wie in dieser Epoche des Kampfes der konservativen und liberalen Strömungen. Das Organ der Konservativen wird die Zeitung „Moskauer Nachrichten“ (Moskovskie Vedomosti); ihr Redakteur M. Kathow versammelt eine Gruppe von Publizisten, die die Idee „Autokratie, Orthodoxie und Volkstum“ proklamieren. Einer der hervorragendsten Vertreter der Idee des III. Rom

in der zweiten Hälfte des XIX. Jahrhunderts war Konstantin Leontiew: „Der russische Zarismus“, schrieb er, „steht höher als der byzantinische... denn er ist ererbt und patriarchalisch. Der Byzantinismus hat uns die welthistorische Rolle in der Regelung der östlichen Fragen zugewiesen.“ Charakteristisch für die Slawophilen ist die Gegenüberstellung von Petersburg und Moskau. „Moskowien ging aus Konstantinopel hervor, seine Kultur steht höher als die Petersburger Kultur, denn sie ist arteigen... und sie wird die Petersburger überleben.“ Hier liegen die Ideologien der Slawophilen und die Begründung der Theorie des III. Rom beschlossen. „Rußland“, schreibt er, „ist ein besonderes Staatsgebilde, das seinen eigenen Stil noch nicht gefunden hat.“

Das letzte Viertel des XIX. Jahrhunderts ist mit der Tätigkeit des hervorragenden Politikers K. Pobiedonoscew eng verknüpft. Er war Professor und Lehrer des Zaren Alexander III., auf den er sehr großen Einfluß hatte, und Ober-Prokurator des Hl. Synods. Er war die zentrale Figur Rußlands.

Seinen ungeheuren Einfluß benützte Pobiedonoscew zur Stärkung der Idee des Absolutismus. „Autokratie“, schrieb er, „ist Gottesdienst. Der Zar ist der große Streiter, der alle Mühsal des Volkes trägt... Selbstherrschaft — das ist das Werkzeug höherer Ideale... die unbedingte Unterwerfung der Untertanen schließt sie als Teilhaber an diesem Kampf mit ein.“

Der Messianismus des III. Rom fand in der Literatur umfangreichen Widerhall.

Einer seiner besten Vertreter war Dostojewskij; in „Dämonen“ legt er in den Mund eines seiner Helden, Schatow, folgende Worte: „auf der ganzen Welt gibt es nur ein Volk, das ‚Gottesträger‘ ist... Dieses Volk ist der Leib Gottes.“ Und weiter: „Ich glaube an Rußland... ich glaube an den Leib Christi. Ich glaube an die neue Ankunft Christi in Rußland.“ Diesen Messianismus der Slawophilen brachten Chomjakow sowie Kirejewskij und Dostojewskij nicht nur mit der Orthodoxie, sondern gleichzeitig mit der feindlichen Einstellung gegen den Katholizismus in Verbindung. Die Größe Rußlands, des III. Rom, war unlösbar mit der Beherrschung Konstantinopels verbunden: das Mißlingen des Krimkrieges der Jahre 1853—55 verringerte nicht dieses Verlangen.

Dostojewskij schrieb in seinem „Tagebuch eines Schriftstellers“ im Jahre 1876: „Konstantinopel müßte früher oder später uns gehören.“

Die Theorie der Anhänger des III. Rom fand Stärkung in der Bewegung des Jahres 1876, da große Freiwilligenverbände aus verschiedenen russischen Städten nach dem Balkan zogen, um den „slawischen Brüdern“ im Freiheitskampf gegen die Türken zu helfen. Dieser Krieg, von Rußland im Jahre 1877 der Türkei erklärt, stärkte die Hoffnung auf die Beherrschung Konstantinopels aufs neue. „Davon“, schrieb Dostojewskij, „hängt die Zukunft Europas ab... nur aus dem Osten kommt das neue Wort, das die Welt errettet.“ Des guten Ausganges des Krieges sicher, stellte er einen Plan zur Teilung Europas auf: der ganze Westen gehört Deutschland und der Osten Rußland; Deutschland ist der einzig natürliche Verbündete Rußlands. Zwei große Völker vereinen sich und retten die Welt. Ebenso wie in den vorhergegangenen Kriegen Rußlands gegen die Türkei standen die europäischen Staaten auf Seiten der Türkei, und die Erwerbungen Rußlands beschränkten sich auf Transkaukasien, die moralische Anerkennung der Unabhängigkeit Bulgariens und Rumäniens wurde nicht in Betracht gezogen. Dennoch blieben die Träume um die Beherrschung Konstantinopels bestehen: im Jahre 1882 schrieb Leontiew abermals über die dringende Notwendigkeit für Rußland, Konstantinopel zu erobern. Er plant, ähnlich wie Dostojewskij, eine Allianz zwischen Rußland und Deutschland: Konstantinopel sollte die

Hauptstadt einer mächtigen griechisch-slawischen Union bilden, die mit der Person ihres Herrschers an Rußland gebunden wäre, dessen Hauptstadt wieder Moskau oder Kiew sein sollte.

Noch niemals vorher hatte die Theorie des III. Rom solch eine klare Darstellung gefunden wie in der Konzeption K. Leontiew's. Die Pläne Leontiew's erfüllten sich jedoch nicht; sie hinterließen nur ihre Spuren in der russischen Diplomatie, die bis zur Revolution im Jahre 1917 die Beherrschung des Bosphorus und der Dardanellen im Auge behielt.

Noch eine Seite der Evolution der Idee im XVIII. Jahrhundert muß erwähnt werden: die Unterwerfung der Kirche unter zaristische Macht. Wie schon früher gesagt wurde, vertiefte sich dieser Prozeß während der ganzen Zeit. Mitte des XIX. Jahrhunderts trat sogar der Vertreter der Slawophilen, Iwan Aksakow, mit einer scharfen Kritik hervor: die Kirchenleitung formte sich in eine Kanzlei um, die die Kirche wie eine gewöhnliche Institution verwaltete. Die Kirche selbst verlor ihren Charakter und handelte auf Grund der Gesetze des russischen Imperiums und nicht der Weltsynoden. Dadurch des Geistes Gottes beraubt, hält sich die Rechtgläubige Kirche als herrschend im Staate, der sie schützt und andere Konfessionen verfolgt. / Kampf gegen die Union, gegen die protestantische Bewegung /. Der Austritt aus der orthodoxen Kirche wurde gleich einem kriminellen Vergehen bestraft. All dies konnte jedoch die Unzufriedenen nicht zurückhalten. Es kam zur Spaltung, zur Sektenbildung und Gleichgültigkeit unter der Intelligenz. Eine Folge dieser Unzufriedenheit war die Schaffung der Ukrainischen Autokephalen Kirche im Jahre 1921.

Das letzte Viertel des XIX. Jahrhunderts ist mit der Tätigkeit des hervorragenden Philosophen Wolodymyr Solowiew, eines gebürtigen Ukrainers, eng verbunden. Im Gegensatz zu Dostojewskij und Leontiew sah Solowiew als Panslawist in der Vereinigung der orthodoxen mit der katholischen Kirche die Rettung, da eine „Wiederholung“ Rußland-Byzanz verderblich sei. Er war ein Anhänger eines III. Rom — aber eines III. Rom nicht als Antithese des I., sondern als Synthese des I. und II. Rom.

Die Theorie des III. Rom hatte im Laufe dreier Jahrhunderte verschiedene Evolutionen durchgemacht, doch ist ein leitender Gedanke durch die verschiedenen Phasen deutlich bemerkbar. Er trug zur Stärkung des Absolutismus wesentlich bei. Dieses absolutistische Regime wies im XX. Jahrhundert Anachronismen in solchem Grade auf, daß sogar Pobiedonoscew mit Schrecken gewahr wurde, wie weit es gekommen sei und er nach der Lektüre von Schilders „Paul I“ viele gemeinsame Züge zwischen dem Anfang des XX. Jahrhunderts und seiner Epoche fand: die Staatsgewalt wird zur Willkür.

Der Imperialismus hetzte Rußland in Kriege, die gewaltige Opfer forderten. Der Cäsaropapismus führte zur Unterordnung der Kirche unter den Staat, beraubte sie des lebendigen Geistes und stieß das Volk von der Kirche zurück. Der Messianismus des russischen Volkes entartete zu einem grenzenlosen Chauvinismus, unter dem später die in den Verband des russischen Imperiums einbezogenen Völker — und hier in erster Linie die Ukrainer — schwer zu leiden hatten. Dies waren die hauptsächlichsten Folgen der „Theorie des III. Rom“ auf moskowitzisch-Petersburger Boden.

N. Wasylenko-Polonska

THE EVOLUTION OF THE THEORY: "MOSCOW—THE III. ROME"
DURING THE 18th AND 19th CENTURIES

Summary

I.

The Theory "Moscow—the III. Rome" assumed its definite form in the end of the 17th century, when it crystallized out of the tradition handed down from Byzantium according to which the emperor's power came to him from God. Moscow was to take the place of the First and the Second Rome (Constantinople) and thus become the center of orthodox Europe, with the Tsar as the sole orthodox monarch. Hence the repeated attempts to gain a controlling influence over the East and Constantinople, closely linked with similar attempts to unite all orthodox people. The struggle for power between emperor and Church reflected itself in two different conceptions, one of which, the "idea of symphony", or "God's wise union" of Tsar and Patriarch, was devised by Patriarch Nikon, while the Greek Paisij Ligard formulated the idea of a complete subjection of the Church under the power of the Tsar.

II.

The Russian Imperium set an end to the traditions of Moscovite Tsarism; however, the concept of the III. Rome on the basis of imperialism survived and, in the atmosphere of Saint Petersburg, assumed new aspects. At the time of Peter I. the doctrine of the Tsar being "God's Own Monarch" was abolished, however the phrases "According to the principle that the power has been bestowed upon Us by the Almighty" and "In the provinces which the Almighty subjected to Our Supremacy" were retained. The power of the Tsar was to be "secularized".

The ideologist of Peter's reforms was the Metropolitan of Novgorod, Theophan Prokopowytsh, a Ukrainian by birth. In his treatise "The Truth of the Monarch's Will" he stated that the power is given to the monarch not only by God, but also through the choice of the people (according to Hobbes's theory). Nevertheless the monarch is responsible for his actions to God only, and nobody has the right to limit his power. This was a plain justification for absolutism and despotism.

In his "Historical Treatise" Th. Prokopowytsh claimed that the monarch is free to act as he pleases, and that his authority cannot be limited either by the Church or by ethical principles. It is self-evident that such conception of the monarchical power brought forth—as its logical result—the complete subjection of the Church.

Patriarch Nikon's theory did not appeal to Peter I. He feared that the patriarchal throne might be occupied by a person of a strong individuality who would refuse to subject to the Tsar. Consequently he began the struggle against the Patriarchate.

In 1694 he abolished the traditional procession which usually took place on the last Sunday before Easter. It was one of its symbolic features that during this procession the Patriarch was sitting on an ass that the Tsar had to conduct through the streets.

In the same year Peter I. wrote a rather nasty parody with the title "The Synod of the Biggest Blasphemers and Drunkards" in which he scoffed at Patriarch and Pope alike. At the head of this "Synod" stood the "Princely Pope", the "Patriarch of Bratislava", and a "conclave" of cardinals, bishops and archimandrites. All the high dignitaries of the state appeared in this parody, the Tsar himself had been given the rôle of a diacon; it is not yet decided whether this was an incident, or done with deliberation. In any case it should be noted that in the hierarchy of the Church the function of a diacon was held by the Emperor of Byzantium.

After the death of Patriarch Adrian in 1701 Peter I. did not permit that a successor was elected, but appointed Stephan Jaworskyj to the position of a "governor".

The Patriarchate was finally abolished in 1721, and its place taken by the "Holy Synod" which was composed of metropolitans and bishops (its first head was Stephan Jaworsky, his substitute Theophan Prokopwytsch). In reality this "Holy Synod" was a secular institution established in the way of other "Collegiates". Its actual agent, the "Highest Procurator", was a secular employee appointed by the emperor who in this manner brought the entire Church under his control. The monasteries—formerly shelters to the ascetics—had to endure rigorous reformations in 1722. Their inhabitants were to render service to the state, and strict supervision was exercised upon them.

Thus it cannot be denied that during the rule of Peter I. the Church in Russia lost its former significance: from an independent institution it was converted into an organ of the Tsar's political ambitions.

The Tsar had become the actual head of the Church—exercising full control over it, instead of being merely its supporter. For two centuries Peter's reformations weighed down upon the Russian Church, which was oppressed by his "Ecclesiastical Regulations" and transformed into a pliable tool in the hands of the Tsar.

III.

The theory of Moscow as the III. Rome took an unpremeditated turn during the rule of Empress Catherine. Never before had the Russian state displayed so much concern for the control of the Near East, and never had there been such a complete consonance between very concrete imperialistic ambitions and the mystic day-dreams of the III. Rome, as in the last quarter of the 18th century. This phenomenon found its expression in the "Greek Project" by which Russia claimed sovereignty over the Black Sea with all its bays and Constantinople for the end of re-establishing the old Byzantine Imperium.

After the termination of the Russian-Turkish War (1769—1774) vast areas from the Sea of Azov to the Boh were annexed by the Russian Imperium. The Greeks who had risen against the Turks were offered settlement on the shores of the Sea of Azov, and from their ranks the "Army of Albania" was recruited. In 1783 the Khanate was abolished on the Crimea, and the peninsula—under the name of Tauria—fell to Russia. The towns founded in the newly annexed territories of the southern Ukraine and Tauria were given Greek names such as Sebastopol, Olbiopol, Mariupol, Sympheropol, Cherson, Nikopol and others. Katherine's powerful governor, the Duke Potemkin, more than anybody else advocated the "Greek Project"; it had been his idea to transfer the center of the Imperium to the south and have Katerynoslav enter into competition with Saint Petersburg. When in 1787 Katherine II. visited the southern Ukraine and the Crimea, she noticed in Cherson a triumphal arch which bore the inscription "The Way to Constantinople". She referred to this slogan

when later on her trip—during a conversation with Joseph II.—she defined the spheres of influence in Europe: Austria was to take Italy with Rome, Russia Constantinople. From then on Russia adopted a new political course by trying to get into closer touch with Austria and paying increasing attention to the Balkan and Turkey.

Catherine's actions bear witness to the fact that she, too, believed that the Church was to subject to the power of the monarch; thus she secularized the possessions of the monasteries. When the Metropolitan Arsenij Maciewich dared to protest against the secularization, he was taken prisoner by the synod upon Catherine's demand. As official reason for such imprisonment served the significant fact that Catherine had found in many places of Arsenij's "Statements" insulting interpretations of words taken from the Holy Script. Though the members of the synod themselves had not come upon such interpretations, Catherine succeeded to force her opinion upon them. Thus she interfered with the authority of the Church even in a question of a purely religious character.

During the rule of Paul I., the Theory of the III. Rome re-appeared, this time in a more mystical form. Paul did not display much interest in the "Greek Project", but strove for ecclesiastical power. At his coronation he appeared in the garb of the Byzantine emperors and proclaimed himself publicly as the head of the Church. He even wanted to celebrate Mass, and have his ministers confess their sins to him. And it was only for the fact that he was married twice that he could not realize his plans, as the Orthodox Church does not permit its priests a second marriage.

His wish to be the head of the Orthodox Church did not interfere with Paul's enthusiasm for Catholicism. In his character as successor to the throne he paid a visit to the Pope, and when the First Rome fell (1798) he asked the Pope to come to Russia. It is possible that in the fancy of this most peculiar of all monarchs of the 18th century his veneration for the Pope blended with the idea of the III. Rome, for "the II. Rome fell, as did the I. Rome; the III. Rome will last forever".

The attitude Paul I. assumed with reference to the Maltese Order is also worth mentioning: He offered the order considerable subsidies and thus enabled it to establish a number of monasteries in Russia; he even dreamt of uniting all states under the Maltese Cross. And when in 1798 the French occupied Malta, he was made „Grandmaster“ of the order.—

IV.

At the time of Alexander I. the theory of the III. Rome again assumed new aspects. At a conference with Napoleon in Tilsit in 1809, Alexander suggested to Napoleon the following division of the world: Napoleon was to get Syria, the Levante States, Smyrna and Salonika; Alexander claimed the Bosphorus and the Dardanelles. Later, in Erfurt, he hoped to win Constantinople for Russia; however, he had to be content with Walachia and Moldavia. The victory over Napoleon and the triumphant entrance into Paris found mystical explanations in Russia. The theory of the III. Rome was called back to life, and was firmly linked with the doctrine of Russia's unconquerable power and its leadership in the world. At the Vienna Conference the Holy Alliance—which was supposed to rule Europe—was called into existence. Protestant Prussia, Catholic Austria and Orthodox Russia were its supporting pillars. The Holy Alliance, however, did not give advantages to Russia: for years it conveyed her policy into channels which were opposed to Catherine's "Greek Project". Thus, when the Greek rebelled against the Turks, Russia was not able to

render them assistance in spite of the fact that the revolt agreed with her plans; but according to the policy of the Holy Alliance Russia should have quelled the rebellion.

During the rule of Nicholas I. the question of the supremacy over Constantinople was to become the cardinal problem of Russia's policy. Nicholas promised England that she would get Egypt (that then belonged to Turkey) under the condition that she assisted Russia in defeating Turkey and conquering Constantinople. When in spite of his promises he did not find allies, Nicholas was not discouraged: he demanded from the sultan the protectorate over Turkey's orthodox population. And when the sultan did not yield to this demand, Nicholas waged a "holy war" against the halfmoon in 1853—400 years after the fall of Constantinople. In this war—it was called the Crimean—Turkey had England, France, Austria and Sardinia on its side, so that it succeeded to defeat Russia. For another time the theory of the III. Rome had not been realized.

V.

In the beginning of the 19th century the theory of the III. Rome which hitherto had been the domain of the leading circles (rulers and statesmen) extended its influence and infiltrated into the broad masses of the people. This was the more easy as it fell in with the principles of the strengthening of the Orthodox Church, the idealization of the past, and the deepening of the belief in the God-sent Messianism of the Russian people. The opposition against the West with its rationalism, its atheism and its revolutions increased, and the idea of "God's Own People" whose high vocation was to unite all Slavs and bring peace to all peoples was spread out and found nation-wide echo. In the phrase: "Autocracy, the Orthodox Church, and the Russian People" the old theory of the III. Rome found a new form of expression. The autocratic power of the Tsar increased, Russian imperialism grew, and the church more and more became a political tool of the government. The idea of the III. Rome in the 19th century grew into 1. a strong Pan-Slavist movement which aimed at uniting all Slav nations under the leadership of Russia, and 2. the Slavophile movement which separated the East from the West.

The absolutism of the 19th century returned to mystical forms which found excellent interpretation by Gogol: "The monarch is anointed by God, he is God's image... The power of the monarch is to be absolute; the fates of millions of subjects are a heavy burden upon his shoulders. He is responsible to God for his people, and this frees him from any responsibility towards men..." Thus the conception of the Tsar as "God's Own Monarch" of the 17th century experienced a revival with Gogol.

During the second half of the 19th century Slavophilism regained considerable strength. It was a reaction upon the liberal currents around 1860, the revolutionary ideas that infiltrated from the West. Never before had the conception of the III. Rome been expressed as clearly as in this epoch which was marked by the struggle of two political currents against each other: conservatism and liberalism. The newspaper "Moscow News" (*Moskowskie Wedomosti*) was the organ of the conservatives; and in this capacity its editor M. Katkow and a group of publicists proclaimed the slogan of: "Autocracy, the Orthodox Church, and the People." One of the most outstanding advocates of the idea of the III. Rome in the second half of the 19th century was Konstantin Leontiew: "Russian Tsarism," he wrote, "reached a higher level than Byzantine Tsarism ever did... for it is inherited and patriarchal."

Byzantinism has shown us our historical rôle in the world, which lies in the determination of the Eastern problems." It is characteristic to the Slavophiles that they liked to bring out the differences between Saint Petersburg and Moscow: "Moscovia grew out of Constantinople, it has a higher culture than Saint Petersburg, for its culture developed organically, and it will survive that of Saint Petersburg..." Here we find the ideologies of the Slavophiles, and we find—above all—the basic conception of the theory of the III. Rome. "Russia," Leontiew wrote, "is a special body politic that has not yet found its peculiar style."

The last quarter of the 19th century bears the traces of the activities of the outstanding politician K. Pobiedonoscew. He was a professor and the teacher of Tsar Alexander III. upon whom he exercised a very great influence, and at the same time Principal Procuror of the Holy Synod. He was the central figure of the Russia of that time. He used his immense influence to strengthen the idea of absolutism. "Autocracy", he wrote, "is Divine Service. The Tsar is the great fighter who carries all the troubles of the people... Autocracy is the tool by means of which higher ideals may be attained. Only through complete subjection the people is able to assist the Tsar in his struggle."

The Messianism of the III. Rome found a remarkable echo in literature. One of its best advocates was Dostojewskij; in his "Demons" he has one of his heroes, Schatow, say the following: "there is only one people in the world that is 'God's Own'... This people is God's Body". And further: "I believe in Russia... I believe in Christ's Body. I believe in Christ's Revival in Russia!"

The Slavophiles Chomiakow, Kyrejewskij and Dostojewskij derived this Messianism not only from the influence of the Orthodox Church, but also from the hostile attitude against Catholicism. Russia realized that her power and at the same time the power of the III. Rome depended upon her supremacy over Constantinople; thus she continued craving for Constantinople in spite of the fact that the Crimean War (1853—55) had been a failure.

Dostojewskij wrote in his "Diary of a Writer" in 1876: "Constantinople should be ours—if not now, then later."

The advocates of the III. Rome saw their theory prosper when during the national movements in 1876 innumerable masses of volunteers from different Russian towns marched to the Balkan in order to assist their "Slav Brothers" in their fight against the Turks. In 1877 Russia declared war to the Turks, and the new hope that maybe this time it would be possible to subject Constantinople made all Russian hearts beat faster. Dostojewskij wrote: "This will decide the future of Europe... from the East there will come the new word that will save the world." Convinced of a favorable outcome of the war, he already formed plans how to divide the world. Germany was in his eyes Russia's only natural ally. Thus the two big nations—by forming a union—would bring salvation to the world. However, the European states took sides with Turkey, as they had done in former times, and Russia had to be content to get Transcaucasia, and acknowledge Bulgaria's and Roumania's independence.

However, Russia did not part with her ambitions — in 1882 Leontiew pointed out the necessity for Russia to conquer Constantinople. He planned — much like Dostojewskij — a union between Russia and Germany. Constantinople was to be the capital of a powerful Greek-Slav alliance which was to be linked to Russia and her capital — Moscow or Kiev — by the person of its leader.

Never before had the theory of the III. Rome been thus clearly defined. Though Leoniew's plans were not realized, they marked Russia's policy for years, for until

the revolution in 1917 her diplomats continued to give special consideration to the Bosphorus and the Dardanelles.

As to the evolution of the idea of the III. Rome in the 18th century, there is one feature deserving to be specified: the subjection of the church under the power of the Tsar. The steady development of this peculiar trait could be observed through the centuries. In the middle of the 19th century a member of the Slavophiles — Ivan Aksakow — severely criticized the state of affairs as it was: the church government had degenerated into a purely administrative staff that ruled the church like any secular institution. The church itself had given up its genuine character and become a tool of the Russian Imperium, governed solely by the World-Synods. The Orthodox Church was deprived of God's spirit, but it possessed all privileges and enjoyed the protection of the state that at the same time persecuted the other confessions (the Union, the Protestant Movement). Though persons who discontinued membership with the Orthodox Church were punished like criminals, a final split within the church could not be averted. There was discontentment among the people, and the establishing of the Ukrainian Autokephal Church in 1921 was only the natural issue of such development.

The last quarter of the 19th century was influenced by the activity of the outstanding philosopher Wolodymyr Solowiew, a Ukrainian by birth. Solowiew was a Pan-Slavist, and unlike Dostojewskij and Leontiew he believed in the advantages of a union between the Orthodox and the Catholic Churches; on the other hand, he was against a "second" Russia-Byzantium. He believed in the theory of the III. Rome which he considered not an antithesis of the I. Rome, but a synthesis of the I. and the II. Rome. Though in the course of three centuries the theory of the III. Rome had passed through various processes of evolution, a leading thought can be followed through all the phases of its development. This leading idea was one of the most important contributions towards a strengthening of absolutism. In the 20th century this absolutist regime produced such anachronisms that even Pobiedonoscew was terrified when he became conscious of this development. After he had read Schilder's "Paul I" he discovered many traits which the beginning of the 20th century and his own epoch had in common: all of them bore witness to the development of absolutism into despotism.

Russia had waged wars in behalf of her imperialism, and made immense sacrifices. Caesaropapism had brought about the complete subjection of the church under the supremacy of the state. It had deprived the church of its own, peculiar spiritual life and of many of its believers. The Messianism of the Russian people had degenerated into an unlimited Chauvinism that brought in its train severe sufferances to all peoples that belonged to the Russian Imperium — such as the Ukraine. These were the actual fruit the theory of the III. Rome had brought forth on the territories of Moscow and Saint Petersburg.

Зміст збірника

Verzeichnis der Beiträge Table of Contents

1. **Проф. д-р Олександр Олгоблин:** Московська теорія III. Риму в XVI.—XVII. стол.
Prof. Dr. Ohloblyn: Die Moskowitische Theorie des III. Rom im XVI. und XVII. Jahrhundert.
Prof. Dr. Ohloblyn: The Theory of Moscow as the Third Rome in the 16th an 17th centuries.
2. **Проф. д-р Наталія Василенко-Полонська:** Теорія III. Риму в Росії протягом XVIII. та XIX стол.
Prof. Dr. N. Wasylenko-Polonska: Die Theorie des III. Rom in Rußland im XVIII. und XIX. Jahrhundert.
Prof. Dr. N. Wasylenko-Polonska: The Evolution of the Theory Moscow — the Third Rome during the 18th and 19th centuries.
3. **Проф. д-р Борис Крупницький:** Теорія III. Риму і шляхи російської історіографії.
Prof. Dr. B. Krupnykyj: Die Idee des III. Rom und die Wege der russischen Geschichtsforschung.
Prof. Dr. B. Krupnytskyj: The Idea of the Third Rome in Russian Historical Research.
4. **Проф. д-р Іван Мірчук:** Історично-ідеологічні основи теорії III. Риму.
Prof. Dr. I. Mirtschuk: Die geistesgeschichtlichen Voraussetzungen der Theorie des III. Rom.
Prof. Dr. I. Mirschuk: The Historical and Ideological Background of the Theory of the Third Rome.
5. **Проф. Василь Гришко:** Історично-правне підґрунтя теорії III. Риму.
Prof. W. Hryshko: Die historisch-rechtliche Grundlage der Theorie des III. Rom.
Prof. V. Hryshko: The Legal Basis of the Theory of the Third Rome.
6. **Проф. д-р Петро Курінний:** Модерна форма теорії III. Риму.
Prof. Dr. P. Kurinnyj: Die moderne Form der Theorie des III. Rom.
Prof. Dr. P. Kurinnyj: The modern Version of the Theory of the Third Rome.
7. **Проф. д-р д-р Ганс Кох:** Претенсії Москви на примат у відношенні до інших християнських віроісповідань.
Prof. Dr. Dr. Hans Koch: Moskaus Primatsansprüche gegenüber anderen christlichen Konfessionen.
Prof. Dr. Dr. Hans Koch: Moscow's Claim to Supremacy over other Christian Creeds.
8. **Проф. д-р Юрій Шерех:** Від Теофана Прокоповича до Радіщева. Риси ідеологічного стилю доби російської літератури XVIII. стол. у зв'язку з теорією III. Риму.
Prof. Dr. J. Scherech: Von Th. Prokopowytch bis Radischtschev. Die Grundzüge des ideologischen Stils in der russischen Literatur des XVIII. Jahrhunderts im Zusammenhang mit der Theorie des III. Rom.
Prof. Dr. J. Sherekh: From Th. Prokopovych to Radishchev. The main Traits of the Ideological Style in the Russian Literature of the 18th century in Connection with the Theory of the Third Rome.